

Tufstenskirkerne i Omegnen af Ribe,

en archæologisk Meddelelse

af

Jacob Helms.

Det er en Kjendsgjerning, som let nok lader sig forklare, og som i andre Lande oftere er bleven paavist, at det Eiendommelige ved en Kathedralkirkes Byggemateriale, Anordning og Dekoration paa en kjendelig Maade er gaaet over til de mindre Kirker i samme Stad og Omegn. I vort Fædreland, hvor Forholdene for den kirkelige Bygningskonst jo ikke vare gunstigere, end at det som oftest kun er enkelte større Kirker, der vise en mere udpræget Stilart og egentlig Anvendelse af Konstformer, maatte en saadan Indvirkning af Moderkirkens Bygning selvfølgelig i det Hele blive mindre iøinefaldende, og den er ialfald hidtil ikke nærmere bleven eftervist. At den alligevel, i det Mindste i et enkelt Tilfælde lader sig godtgjøre, vil fremgaa af efterfølgende Blade, der skulle gjøre Læserne bekendte med en Gruppe Landsbykirker, der paa den antydende Maade slutte sig til Ribe Domkirke. Vel er der først og fornemmelig ved det anvendte Materiale, at de ligesaa bestemt røbe deres Slægtskab med denne, som de — nogle Undtagelser fraregnede, hvilke senere skulle omtales — sondre sig fra vort Fædrelands øvrige Kirkebygninger; men ogsaa ved Anordningen og Dekorationen af det Ydre gjør Overensstemmelsen sig i høi Grad gjældende, saaledes at

endog velbevarede Partier af nogle af disse mindre Kirker kunne give værdifulde Vink til rigtig Forstaaelse af flere Forhold og Former, som nu ikke længere findes paa Moderkirken i deres oprindelige Skikkelse, men kun i en efterlignende Fornyelse, til hvilken andetslags Materiale er bleven benyttet.

Dog ogsaa uden dette Hensyn til Domkirken, om hvilken disse dens Døtre ligge i en Halvkreds, nær omkring den, som under dens skjærmende Varetægt, have de for deres egen Skyld Krav paa mer end almindelig Opmærksomhed. Der vil nemlig maaske vanskeligt findes hos os en lignende større Gruppe af Landsbykirker, der kan maale sig med denne i høi Ælde, og maaske endnu vanskeligere nogen, der vil kunne opvise en saa gennemført, hele det Ydre omfattende Dekoration*). Da det af Alt fremgaar, at de ere ældre end denne Egns Kirker af hugne Granitkvadre, og det endog kan paavises, at de i visse Tilfælde have tjent disse til Forbillede, afgive de herved tillige et vigtigt Bidrag til Aldersbestemmelsen af disse sidste og blive i flere Henseender at betragte som et Mellemlid mellem Domkirken — eller om man hellere vil: fremmede Stenkirker — og vore jyske Kvaderstenskirker, og det sandsynligvis ei blot for saadanne, der ligge i deres egen Nærhed, men ogsaa for mange andre, der ligge i fjernere Egne, hvorfra hverken den store eller de mindre Tufstenskirker kunne øines udover de flade Strækninger.

Men Aarhundredernes Tand har tæret stærkt paa disse Kirkers oprindelige, langveisfra hentede Byggemateriale. Derfor er det kun enkelte af dem, der endnu have beholdt Saameget af deres gamle Prydelse paa Kor og Skib, at de ogsaa kunne veilede til at forstaa Betydningen af de nu

*) Muligt dog, at de enkelte Kirker ved Eideren og Trenen og helt oppe i Byen Slesvig (St. Johannes Klosterkirke og St. Michaelis K.), i hvilke ganske det samme Materiale er blevet bemærket, kunde tyde paa en lignende større Gruppe i Sydslesvig.

ofte kun ubetydelige Rester af samme, som hist og her ere blevne tilbage paa de øvrige. Hvert Aars Istandsættelser bringe endnu fremdeles baade hint Materiale og dets eienommelige Dekoration mere og mere til at forsvinde; thi Vestkystens Taager og Regnstorme ere Fjender, som Tufstenen dog tilsidst maa bukke under for; og derfor gaar nu næppe nogen Sommer hen, uden at et større eller mindre Parti af en af disse Tufstenskirkers Ydermur fornyes med Mursten. Maaske vil den Tid ikke være fjern, da det ikke længere vilde være muligt at give et saadant Billede af disse Ribeeegnens gamle Kirker, som her skal forsøges paa.

I. Tufstenen som Byggemateriale.

Allerede i Oldtiden fremtræder de forskellige Arter af Tufsten paa Grund af den Lethed, med hvilken de lade sig føre og behandle, som et meget anvendt Byggemateriale, — navnlig noksom bekjendt fra Mindesmærkerne i Italien. Ved nærværende Leilighed bliver det imidlertid alene Kalktufen, som vedkommer os. Dette hyppigt forekommende Mineral dannes endnu bestandigt, idet kalkholdige Ferskvandskilder afsætte deres Kalkstof paa andre mineralske, vegetabiliske eller animalske Dele*). Derfra hidrøre de forskellige Smaasten, Huller eller røragtige Aabninger, som altid forefindes i denne Slags Tufsten.

Den rhinlandske Tufsten er af en smudsig, gulgraa Farve og brydes fornemmelig ved Andernach, hvor den foruden det almindelige Navn ogsaa har den mere lokale Benævnelse »Trass«. I den tidligere Middelalder, navnlig i det 11te og 12te Aarhundrede, fik denne Tras eller

*) Saadanne Tufstensdannelser ville være mange Læsere bekjendte fra de saakaldte „forstenede“ Fugle, Fuglereder o. s. v., som have faaet et saadant Overtræk ved at nedsættes i visse mineralske Kilder.

Tufsten fra Andernach en overordentlig stor Betydning som Byggemateriale for Borge, men især dog for Kirker. Den førtes ei blot ned ad Rhinen til Köln, der ret egentlig er disse rhinlandske Tufstenskirkers Metropolis, og endnu videre helt ind i Holland; men ogsaa opad Floden strakte dens Gebet sig lige indtil Ingelheim, hvor den afløses af den røde Sandsten fra Main og Neckar. — I Begyndelsen blev Tufstenen benyttet i store, temmelig uregelmæssige Kvadre, men sidenhen i Former som Middelalderens Mursten. I større Kirker opførtes dog oftest Piller og Andet, hvad der udkrævede en større Fasthed og Styrke, af haardere Stenarter, ligesom man hyppigt i Bueslag o. s. v. lod den afvexle med brændte Sten eller rød Sandsten for at frembringe det Farvespil af vekslede Materialer, som var en Overlevering fra den romerske Bygningskonsts Slutningstid. I Holland, hedder det, er Murstenen bestandig bleven brugt i Forbindelse med Tufstenen; dog det Nærmere om, paa hvilken Maade de to Materialer, der ere anvendte i Forhold til hinanden, er ikke bleven Meddel. bekjendt. Men i det 13de Aarhundrede maatte Tufstenen i hine omtalte Egne som kirkeligt Byggemateriale ganske vige Pladsen for Trachyten og de alt nævnte fastere Stenarter, hvilke egnede sig bedre for den gothiske Stils Fordringer. Det omtales derfor som noget særdeles Paafaldende, naar den i en synderlig senere Tid findes anvendt i en enkelt betydelig Bygning; og hvad det angaar, at den endnu bestandig er Gjenstand for Udførsel til Holland, saa skal dens Anvendelse der nu mest være, at den knust bruges som Bindemiddel i Murkalken. Saaledes var den ogsaa allerede bleven benyttet i Middelalderen ved Siden af dens ovenanførte betydningsfuldere Brug.

I sin Afhandling om Ribe Domkirke*) har Professor Høyen først oplyst, at det Materiale i denne Kirke og i adskillige andre i Sønderjylland, hvorom man havde paa-

*) Dansk Ugeskrift, Anden Række, II Bind 1842. S. 27 ff.

staaet, og atter og atter gentaget, at det var indført fra England, netop var denne her omtalte Tras fra Andernach, og at Udførselen af dette Byggemateriale i hin tidligere Tid altsaa ikke blot havde strakt sig til Holland, men var naaet lige til de Egne i vort Fædreland, som dengang stode i Handelsforbindelse med Rhinlandene. Den Formodning, som Forfatteren ved samme Leilighed udtaler, at den ogsaa vil findes anvendt paa flere Steder i Omegnen af Ribe foruden i den gamle Landsbykirke, hvori han selv har bemærket den, har, som alt antydet, ved nærværende Meddelers Undersøgelser bekræftet sig paa en overraskende betydningsfuld Maade. Thi derved har det vist sig, at det ikke blot er nogle enkelte Kirker i det flade og stenløse Kystland nærmest omkring Ribe, hvori dette Materiale findes anvendt, men at der paa en vid Strækning, hvis Grændser gaa mere end to Mile Nord og Syd for denne By, og mere end halvtredie Mil Øst for Vesterhavets Kyster, ikke findes en eneste Landsbykirke, uden at Tufstenen maa siges i det Mindste at have været et Hovedmateriale for dens Opførelse. Selv i de bakkede Egne ved Høierup og Lintrup, hvor der endnu den Dag idag er Overflødighed af store Rullestene, ere Kirkerne dog ikke byggede af Granit, som var lige ved Haanden, men af Tufsten, som maatte føres over hundrede Mile tillands og tilvands, inden den naaede fra Andernach og til disse Steder.

Begynde vi fra Syd med den store Kirke i Brøns, der var indviet til St. Villehad, have vi fremdeles følgende Landsbykirker at nævne som henhørende til denne Gruppe; langs med Kysten: Reisby (St. Laurentius), Hvidding, Vester Vedsted (St. Andreas), Fardrup (St. Nicolaus), og inde i Landet Vodder (St. Laurentius), Roager (St. Andreas), Høierup, Spandet (St. Jacob?), Sem (St. Andreas), Kalslund, Hjortlund og Lintrup*), samtlige

*) De tidligere Efterretninger om, at Kirkerne i Reisby og Lintrup skulle være flyttede, savne al Grund. „Danske Atlas“ har faaet

Syd for Kongeaaen; og Nord for denne ere ved Kysten: Vilslev (St. Nicolaus), Darum (St. Laurentius) og Sneum og inde i Landet: Jernved*) (St. Nicolaus) og Hunderup. Endelig maa endnn nævnes Tjæreborg Kirke, der vel er bygget af Granitkvadre, men paa hvis Nordside et temmelig betydeligt Stykke af Murens Overdel er opført af dette Materiale. Det hele Antal er altsaa 18 eller 19 Kirker, alt eftersom man vil medregne denne sidste eller ikke. Muligt vilde Hunderup Kirke ogsaa nok saa rigtigt være at henhøre til Granitkirkerne, men Trassen forekommer dog, uagtet de store Forstyrrelser, her ere skete, endnu i en betydelig Udstrækning i den. Om de øvrige Kirker, i hvilke Skib eller Kor ere af et andet Materiale, skal det nedenfor blive godtgjort, at de Partier, som ere af Tufsten, ere de ældste.

Spørgsmaalet, om her ikke skulde være flere end de nævnte Kirker, som maatte være at henhøre under denne Gruppe, maa finde sit Svar i den Kjendsgjerning, at den hele Kreds af Kirker i de Sogne, der ligge udenom de anførte, ligefra den smuktbyggede og høitliggende Kirke i Jerue til den store Kirke i Skjærbek alle ere af Granit, og det paa et Par Undtagelser nær af hugne Kvadre. Det Samme har vist sig at være Tilfældet med alle denne Egns fjernere liggende Kirker, som ere blevne Meddelelsen bekendte. Paa de nærmeste Vesterhavsøer findes nu kun Levninger af en gammel Kirke, nemlig den i senere Tider meget forandrede og forbyggede Kirke i Sønderho paa Fanø; muligvis vil der ogsaa i den kunne findes Spor af Trassen. At den forekommer i Kirker paa andre Vesterhavsøer f. Ex. i Keitum paa Sild og i den gamle St. Hjælpers Kirke paa Pelworm er fra tidligere Tid bekjendt, ligesaavel-

hin Efterretning om den førstnævnte Kirke igjennem en Indberetning fra den daværende Sognepræst i Reisby, hvilken endnu bevares her i Ribe, og som udviser, at hin Antagelse væsentlig støtter sig til Navnets sindrige Udledning af „Reise-By“ (!).

*) Det er denne Kirke, Prof. Høyen sigter til paa det anførte Sted, hvor dens Navn imidlertid har faaet en urigtig Skikkelse.

som at den — som foran nævnet — findes nede ved Eideren og Trenen, og i Byen Slesvig selv*). Det er jo derfor rimeligt nok, at her maaske allerede temmelig nærved den Grændse, som mod Syd er bleven angivet for denne Gruppe, ville findes andre Tufstenskirker; men de ville dog i saa Fald alligevel falde udenfor den afsluttede Kreds, som de ovenanførte Kirker have dannet om Ribe Domkirke.

For ikke at opstille løse Gisninger, om hvorvidt Tufstenen mulig kan have været brugt i andre nu nedbrudte Kirker i Ribe selv og paa Landet indenfor den angivne Grændse, ville vi her blot holde os til et Tilfælde, hvor noget Bestemt foreligger. I Vinteren 1855—56 stødte man paa de Fundamenter af raa Kampesten, hvorpaa den gamle, 1698 nedbrudte, St. Peders Kirke i Ribe havde staaet. Her fandtes ei Spor af huggen Sten; Sokkelstenene og selv Noget af de underste Fundamenter vare allerede optagne. Men derimod forekom her mangfoldige Brokker af Tufsten i Murstens Form, og flere Grave i og udenfor Kirken, af den bekjendte gamle Form**), med særegen lille firkantet Plads for Hovedet, vare desuden byggede af saadanne Sten. Da ved den Leilighed det Sidste af Grundvolden optoges, vil for Fremtiden kun de enkelte Stykker Tufsten, som kunne findes paa den nu dyrkede Ager, bære Vidne om, hvor Ribes ældste Sognekirke — som den er bleven antagen for — i sin Tid har staaet.

Om Tufstenen i denne Egn har været anvendt til andre Bygninger end Kirker, er jo et Spørgsmaal, som egentlig ikke hører herhen, men som det dog vilde have sin Interesse at faa besvaret. Under den fuldstændige

*) Selv om skriftlige Efterretninger mangle om en vestlig Handelsvei for denne Stad, saa vidne dog dens Tufstenskirker om, at man i det Mindste for et særligt Øiemeds Skyld har benyttet en saadan.

**) Overliggerne fandtes nu ikke over dem; ikke heller opdagedes Blyplader eller Lignende, skjønt i det Mindste nogle af dem bleve omhyggeligt gennemsøgte.

Mangel paa andre Vidnesbyrd kunde det maaske dog være værdt at agte paa Navnet »Trasborg Huse«, som en By eller Række Huse bærer, hvilke ligge ved Sneum Aa, nærved Sneum Kirke, der, som anført, er bygget af Tras. Nu er Benævnelsen »Tufsten« rigtignok den ene brugelige hos de Faa paa Landet, hvilke overhovedet kjende noget Navn for dette Materiale, der nogle Steder har givet Befolkningen Anledning til de besynderligste Gisninger*). Men da Ordet »Tarres«, der ogsaa bruges ved selve Rhinen og kun er en forandret Udtale af »Trass«, tidligere i det Mindste ligeledes har været kjendt i Slesvig, er det jo sandsynligt nok, at dette ikke mindre har været brugt Nord for Kongeaaen.

Ligesom i Ribe Domkirke, hvor kun som enkelte Undertagelser Blokke paa en 6 Tommers Tykkelse have været at opdage, saaledes findes ogsaa i disse Landsbykirker Tufstenen altid anvendt i Størrelse og Form som Mursten fra Middelalderen. Længden kan vexle imellem 8 og 24 Tommer, Tykkelsen imellem 3 og 4 Tommer og Breden synes for det Meste at være omtrent 5—6 Tommer. Disse Stykker ere opmurede med smukt holdte og temmelig smalle Fuger. Dog er det kun den ydre og indre Side af Murene, hvis Tykkelse i disse Kirker sædvanlig er 5 til 6 Kvarter, der er opført paa denne Maade. Det mellemliggende Rum er, som i næsten alle vore gamle Kirker, udfyldt med mindre Sten af alle Sorter, deriblandt ogsaa brændte Mursten, mest i Brudstykker, Alt liggende i et

*) I Præsten A. Bøysens Indberetning om Spandet i Aaret 1768 (i Anledning af Udgivelsen af „Danske Atlas“) hedder det tildels ret træffende: „især ere der (i Kirken) endeel forunderlige Muurstene, som ei ere brændte, men sjunes som de vare af graae uberedt Leer og ere porøs, men af saadan durabilitæt, at de ventelig har siddet i Kircken i nogle Secula, de se ud i alle Maader som pimple Steen.“ — Nogle Steder hedder det hos Beboerne, at deres Kirke er bygget af en egen Slags Klyne (Torv), som man havde i gamle Dage.

tykt Kalklag, der ofte bærer Spor af at være stærkt blandet med knust Tufsten. Saadant Fyldingsmurværk havde, som bekendt, allerede været i Brug i Oldtiden og benævnedes da »Emplecton«.

Alle vore Tufstenskirker staa paa en Sokkel af huggen Granit med mere eller mindre Profileringsforoven. I de fleste og ældste Bygninger begynder Tufstenen umiddelbart over denne; i de senere lagdes endnu et eller to Lag Granitkvadre over Sokkelstenen, indtil Granitkvadrene omsider vandt saadan Overhaand, at man kun brugte Tufstenen som Ornament foroven; og da man var kommen saa vidt, var der kun altfor nær til det næste Skridt, hvorved Trassen blev ganske overflødig. Dog siden Mere derom; her endnu kun den Bemærkning, at paa Domkirkens Korende ere Granitkvadre heller ikke blevne brugte ovenover den profilerede Sokkel, medens saadanne derimod i den noget yngre Vestende ere blevne lagte i flere Rækker over samme. Forøvrigt findes Granitten brugt i disse Landsbykirker til Hoved- og Fodstykker for Korrundingens Halvsøiler, hvis Skafter derimod ere af Tuf, og endvidere i de fleste til Kragbaand for Korbuen, hvilke dog i nogle ligeledes kun ere af Tuf. Fremdeles ere Dørenes Indfatninger i de fleste af huggen Granit, med en stor, forneden lige Overligger (f. Ex. i Kalslund og Hvidding). Saa tykt overkalkede, som disse Partier for Tiden ere, bliver det nu næppe muligt bestemt at afgjøre, om de ovenover disse Overligger førte Rundbuer ogsaa ere af huggen Granit; i Høierup Kirke har der i det Mindste været en saadan Granitbue, hvilket ses af de hugne Stene, som ere udtagne ved den sidste store Restauration og nu henligge ved Kirkegaardens Ringmur. I nogle af Kirkerne ere Dørindfatningerne derimod blot opmurede af Tufsten med Rundbue over, til hvilken denne er bleven tildannet som Kilesten; dette ses f. Ex. tydeligt i Roager.

Naar undtages disse her nævnte Tilfælde, i hvilke den hugne Granit er bleven brugt, har alt oprindeligt Murværk

i det Ydre uafbrudt været Tufsten, uden forsaavidt en sjælden Gang en ganske enkelt brændt Mursten et eller andetsteds kunde være indblandet af en tilsyneladende lunefuld Vilkaarlighed, som ikke saa sjældent spores i Bygninger fra Middelalderen. Ofte vise sig nu næsten alene brændte Sten i Ydermuren paa disse Kirker, men det vil da tillige strax falde i Øinene, at de ere indkomne ved en senere Restauration; og stiger man op paa de Steder, hvor Tilbygninger fra Slutningen af Middelalderen have skjærmet et Stykke deraf, navnlig paa Lofterne over Sakristi og Vaabenhus, eller op i Taarnet, hvor Kirkens gamle Vestgavl sidder frem, da viser her sig saa godt som allevegne den oprindelig Tufstensmur bevaret. Men ofte ses denne paa sidstnævnte Sted allerede i hin tidlige Tid at have været saa medtagen, at man ikke kan undre sig over, at alle de fem af vore Kirker, som ikke have haft noget Taarn til at tage af for deres vestlige Gavlede, have ligesom Domkirken faaet denne fornyet af Muursten uden den mindste Indblanding af Tuf. Ja i Sem Kirke, hvis Taarn dog senest er fra det 16de Aarhundrede, har det endog været nødvendigt at opmure en hel ny Vestgavl, inden man har bestemt sig til at opføre dette, hvilket fremgaar af dens Dekoration med fem høie lancetformede Murblindinger, der nu ganske ere blevne skjulte af Taarnbygningen. Og saaledes stemmer Alt, hvad samtlige disse Kirkers Ydermure kunne fortælle os, overens, for at bringe os til Vished om to Ting: først, at de alle oprindeligt ere blevne opførte uden væsentlig Indblanding af Mursten imellem Tufen, og dernæst, at disse oprindelige Forhold ved senere Tiders Murstensrestaurationer ere blevne i høi Grad forstyrrede, ja ofte i den Grad ukjendelige, som det maatte ske, naar der f. Ex. i Aarene 1856 og 1857 er bleven bygget en hel ny Skal af Mursten udenom Koret og hele Sydsiden af Høierup Kirke istedetfor den tidligere af Tufsten, eller naar en ganske lignende Skal, heller ikke langt tilbage, er bleven lagt udenom hele Korets Rundbygning i Sem. Paa

sidstnævnte Sted viser den gamle Mursokkel udvendig i Forbindelse med de smaa oprindelige, men nu tilmurede, Vinduer indvendig, tydeligt den rette Sammenhæng. I Høierup var Sydsiden endog usædvanlig godt bevaret af sit oprindelige Materiale, indtil den Ødelæggelse, som Lynilden forvoldte, ved at slaa ned i Kirken paa Nytaarsdag 1855, gjorde hin Restauration nødvendig. Efter dennes Tilendbringelse blev en betydelig Del Tufsten ved Auktion bortsolgt fra Kirken.

Her kunde nu spørges, om dette Tufstenens oprindelige Eneherredømme i disse Kirkers Ydermure, ikke var et Punkt, hvorved de afvege fra Domkirken, i hvis Ydre, forsaavidt det nu er muligt at se, Trassen saagodtsom ikke forekommer uden i nogle Partier af Korsfløiene og lidt i Korets Rundbygning. Men hertil maa svares, at i alt Væsentligt gjenfindes ved Domkirken i denne Henseende netop kun de samme Forhold, som vi have lært at kjende ved hine mindre Kirker. En opmærksom Betragtning viser nemlig, at næsten alt af brændte Sten udført Murværk, som nu er synligt i det Ydre af Domkirkens oprindelige Bygning, — altsaa det store Taarn og de to yderste Sideskibe fra-regnede — er indkommet ved en senere Restauration og er udført i moderne, regelmæssigt vekslede Skifter af Løbere og Bindere. Men forfølges de samme Murflader ind paa de Steder, hvor Sideskibenes Tage have skjærmet for dem, da ses her strax den uafbrudte Tufstensmur uden Indblanding af brændte Sten. Saadanne bevarede oprindelige Tufstens Ydermure kunne bemærkes baade paa Korsfløiene, paa Langhuset og paa Levningerne af det gamle sydvestlige Taarn. Hvorledes nu videre denne tilsyneladende velbegrundede Antagelse af en oprindelig gennemgaaende Tufstens Beklædning paa det Ydre, bidrager til at udbrede Lys over flere ellers mindre let forklarlige Begivenheder og Forhold, som skriftlige Efterretninger omtale ved Domkirken i tidligere Tider, er det ikke her Stedet nærmere at eftervise; men vel fortjener det allerede ved denne

Leilighed at bemærkes, at hvo, der i Løbet af nogle Aar har set, hvorledes snart paa den ene, snart paa den anden af de mindre Kirker en gammel Tufstens Ydermur har haft »stor Hjælp behov« og »paa mange Steder har truet med snart at styrte ned, hvis der ikke hurtigt blev hjulpet«, han vil deri have en Nøgle, der lukker op til Forstaaelsen af de Udtryk, som Afladsbreve og et senere kongeligt Rescript bruge om Domkirkens faldefærdige Tilstand, uden at de hentyde til Brandskade som Foranledning til samme*).

Hvad den indre Side af vore Kirkers Mure angaar, er det vanskeligere at sige noget aldeles Bestemt, da de her alle, ligesom Domkirken, ere overtrukne med et tykt Kalklag; dog allevegne, hvor det er bleven Meddel. muligt at faa Muren selv at se, er han rigtignok truffen paa Tufstenen, undtagen paa saadanne Steder, hvor ogsaa andre Omstændigheder tydede paa Fornylse. Men det maa imidlertid bemærkes, at naar det Indre af den vestlige Gavlmur og af Korbuens Mur forfølges op ovenfor Loftet, saa viser her sig meget ofte, og vel i de fleste Tilfælde, Tufstenen afløst af haardt brændte røde Mursten, selv paa saadanne Steder, hvor Alt tyder paa, at man har den

*) Paa den mulige Indvending, at man dog ikke fra Tufstensmurenes Tilstand og Skjæbne i vore Dage tør slutte Noget om lignende Forhold i en saa tidlig Tid, som den, til hvilken Afladsbrevene henhøre, maa svares med en Henviisning til den ovenfor godtgjorte, tidlige Ombyggelse af Sem Kirkes Vestgavl, og med den Bemærkning, at Tufstenens Mangel paa Evne til i Længden at udholde ugunstige klimatiske Forhold udenfra, og Murfyldningens Tryk indenfra, ganske naturligt endnu langt tidligere maatte vise sig, hvor den var brugt i en stor Bygning end i smaa. Den anførte Omstændighed, at nu næsten alt synligt Murværk af brændte Sten skriver sig fra en nyere Tid, vidner heller ikke paa nogen Maade derimod; thi for ikke at tale om, at den største Del af Kirkens oprindelige Ydermure paa Grund af de yderste Sideskibes Tilbygning slet ikke mere ere til som saadanne, saa er det forklarligt og bekjendt nok, hvorledes stykkevis og ofte ilfærdige Udbedringer, der gaa ud paa at afværge en overhængende Fare, almindeligvis senerehen gjøre mere omfattende Fornylser til Nødvendighed.

oprindelige Mur for sig. Maaske vilde man dog næppe strax i disse Kirker selv komme udover sin Tvivl om Muligheden af, at Forfædrene kunde paa en saa paafaldende Maade have miskjendt de to Materialers Natur, hvis ikke Domkirken forsynede os med et klart og slaaende Bevis for, at de virkelig paa samme Mur samtidig have benyttet Tufstenen udvendig og de brændte Sten indvendig. I de førnævnte Levninger af det gamle sydvestlige Taarn, viser der sig nemlig umiddelbart indenfor den ydre Tufstensbeklædning at være opmuret et noget uregelmæssigt Lag af brændte Sten, og i Murfyldningen, der igjen er indenfor dette, og som bestaar af større og mindre raa Kampesten i et med Brudstykker af Muslingeskaller opfyldt tykt Kalklag, gaa — ganske som det finder Sted i gamle Bygninger fra den Tid ved Rhinen og Moselen — hyppige horizontale Lag af Mursten, som Bindere, helt igjennem lige til Vindeltrappen, hvis cylinderdannede Sidevæg atter er uafbrudt Murværk af brændte Sten.

Det kan ingen Tvivl være underkastet, at hvis man var gaaet frem paa den modsatte, og for os alene naturlige Maade, at bruge de faste Mursten udvendig og de løsere Tufsten indvendig paa bedækkede Steder, saa vilde disse Kirker være komne i en anderledes velbevaret Tilstand til os. Men vor Forundring over en saa upraktisk Fremgangsmaade maa mere og mere vige, jo mere vi føie den Belæring, som vore her omhandlede Bygninger selv give, til det, som vi andetstedsfra kunne erfare om Anvendelsen af disse to Bygningsmaterialer paa den Tid i de Egne, som maatte faa mest Betydning for, og havde mest Lighed med de herværende.

Det Arbeide, den Anstrængelse og Bekostning, det maa have været, fra Stenbruddene ved Andernach at forskaffe sig og hjemføre et saa umaadeligt stort Materiale, som medgik ei blot til Domkirken, men ogsaa til saa mange mindre Kirker rundtomkring den, vidner tilfulde om, hvilken høi Pris man maa have sat paa samme, og det saa meget

mere, som disse Kirker selv levere Beviset for, at man baade forstod at tilhugge den hjemlige Granit og kjendte Brugen af Mursten, — ja rimeligvis selv brændte dem. Denne Kjendsgjerning synes at tyde paa, at her paa Stedet i de Dage maa have hersket den Overbevisning, at et ret værdigt Guds Hus kun lod sig bygge af et saadant langveisfra hentet Materiale, som ved sin Anvendelse til de mangfoldige Kirker ved Rhinen havde faaet en saa stor Anseelse og, saa at sige, kirkelig Karakter. Det er jo meget sandsynligt, at Domkirkens Bygning maa have foranlediget, at hygningskyndige Mænd, maaske endog Geistlige eller Ordensbrødre, ere blevne hentede herind fra de Egne, hvor denne saa aabenbart har sine Forbilleder, og det lader sig let tænke, at de ved deres Forkjærlighed for Trassen fra deres Hjemland væsentligt kunne have bidraget til, at den ogsaa her vandt og i nogen Tid hævdede en saadan Anerkjendelse.

Naar det derfor ikke kan undre os, at man ved Kirkernes Bygning ogsaa vilde bruge dette høit ansete, dyrt og møisommeligt erhvervede Materiale i det Ydre, hvor det strax kunde ses, og ved tillige at lette Anbringelsen af en passende og tilvant Udsmykning kunde give den hele Kirke dens eiendommelige Karakter, saa er hermed jo allerede en naturlig Forklaringsgrund given for den underordnede Rolle, som de brændte Mursten maatte tage tiltakke med. Men vende vi særligt vor Opmærksomhed paa dette sidstnævnte Materiale, og spørge, om det, efter hvad der kjendes til dets Historie, vel overhovedet var at vente, at vi vilde finde Kirker, byggede af Mursten som Hovedmateriale, her i Egnen ved Begyndelsen af det 12te Aarhundrede, da maa dette ogsaa besvares benægtende. Vel muligt, at andre Forbindelser og Forhold andetsteds i vort Fædreland have hidført en saadan Brug af Murstenen i en saa tidlig eller endnu tidligere Tid; men for Ribe og dens Omegn maa Forholdene i saa Henseende ved Rhinen og i Nordtydskland fornemmelig blive af Betydning. I

Rhinlandene havde den romerske Kultur bragt de brændte Sten i Brug, og vi finde dem som en Overlevering fra hin Tid ogsaa anvendte som Hovedmaterialet i tidlige romanske Kirker; men allerede i det 11te Aarhundrede var dog Tufstenen og andenslags Brudsten det almindeligste Byggemateriale, og i det 12te Aarhundrede synes Murstenen slet ikke at anvendes mere paa den Maade. I Nedersachsen og andre Egne af Nordtyskland, hvor Romerne ikke havde faaet Indflydelse, har man vel ogsaa tidligt kjendt og brugt Murstenen, og det hedder navnlig, at Biskop Bernward af Hildesheim (993 — † 1022) har anlagt Teglbærder, men tillige, at det var til Stadens Befæstelse med Mure og Taarne, at han lod Murstenene brænde. Til Kirkebygninger bleve disse derimod langt fra anvendte saa tidligt, og det er værdt at lægge Mærke til, at man overhovedet i det nordlige Tydskland og navnlig i Nedersachsen kun ved at anføre saare faa Murstenskirker fra anden Halvdel af det 12te Aarhundrede og aldeles ingen fra en tidligere Tid*). Hvor man der i Lavlandene manglede Materialet, lod man det, ganske som vi have set her i Ribeegnen, føre ofte langvejs fra nedad Floderne, f. Ex. nedad Weseren og dens Sidestrømme, indtil man omsider begyndte at bruge Murstenen. Hvad endelig den blandede Brug af Tufsten og Mursten i Holland angaar, skulde da maaske ikke netop det Samme være Tilfældet der, som det her gjøres gjældende for Ribeegnens Vedkommende?

Skjønt det senere skal blive Gjenstand for nærmere Omtale, fortjener det dog alt her at anføres, at Cisterciensernes Klosterkirke i Lygum, der blev anlagt i Slutningen af 12te Aarhundrede, synes at være den ældste Murstenskirke i Omegnen omkring Ribe, og at den eneste Murstens-

*) Se Quast's Referat af Archæolog-Forsamlingens Forhandlinger i Hildesheim i Septbr. 1856 (*Zeitschrift für christl. Archæologie u. Kunst* I B. S. 271 ff.), hvilket indeholder værdifulde Oplysninger om Materialet i de nordtydske Bygninger i Middelalderen.

bygning, der paa hele det Meddel. bekjendte Strøg kan være omtrent samtidig dermed, er største Delen af Skibet i Spandet, hvis Kirke for sit Kors Skyld alt er bleven nævnet som en af vor Tufstenskirker. Her vise imidlertid Sökkelforholdene m. M., at den af Mursten byggede Del er yngre, end hvad der er bygget af Tufsten, og selv den af sidstnævnte Materiale opførte Bygning hører her ikke blot til dem, i hvilke Granitkvadrene fremtræde i et videre Omfang, men den er tillige dekoreret med Former, som ellers ikke forekomme ved nogen af vore Tufstenskirker, og hvorved den faar Karakteren af at være den yngste af dem alle, og at maatte henføres til Overgangsstilen.

Naar det i det Foregaaende har været Opgaven at godtgjøre, at Tufstenen i vore Kirkers Ydre har gaaet uafbrudt ligefra Granitfoden, eller de faa Lag Granitkvadre forneden, og til det Øverste, saa skal dermed ingenlunde Muligheden være benægtet af, at Mursten kunne have været benyttede et eller andet Sted for at danne saadanne flerfarvede, af forskellige Materialer sammensatte Ornamenter, som ogsaa findes ved de rhinlandske Tufstenskirker. Men det fortjener dog at bemærkes, at hvor Meddel. er truffen paa vekslede Lag af Tras og brændte Sten, saaledes som paa Sydsiden af Reishby Kirke, paa Vestgavlen af Brøns Kirke o. s. v., har der altid været Kjendetegn forhaanden paa, at deslige Mure ikke vare oprindelige, men hidrørte fra en senere Ombygning*). Hvorledes man i senere Tider har benyttet hint gamle Materiale, som man forefandt, snart paa en mere beregnet, snart paa en aldeles vilkaarlig Maade, fremtræder især tydeligt paa den østlige Slutningsmur af den imod Enden af Middelalderen udvidede Korbygning i Vester Vedsted Kirke. Denne er opført af store røde

*) Et saadant Farvespil, fremkaldt ved de afvekslede Lag af forskjellig-
artede Sten, forekommer imellem som oprindeligt i jyske Granit-
kirker. Saaledes vexle f. Ex. i Staby Kirke ved Nissumfjord Kvadre
af Granit og Stenahl temmelig regelmæssigt i det Ydre af Koret.

Mursten, lagte i gamle Skifter; men Tufsten fra det nedrevne Parti af Kirken ere benyttede dels til at danne som en fuldstændig Ramme omkring de tre spidsbuede Vinduer i Gavlen, dels til Opførelsen af et temmelig bredt Stykke midt paa Muren (regnet efter Høiden) henimod det nordlige Hjørne, og videre omkring dette, hen paa Bygningens Nordside.

Tilbage staar nu at besvare det Spørgsmaal, hvoraf det kan være kommet, at Tufstenen her har vist sig at være et temmelig skrøbeligt Byggemateriale, medens den synes at have holdt sig godt andre Steder og navnlig i Rhinegnene. Dette lader sig gjøre uden stor Vanskelighed ved at henvise til Forskjellen i de klimatiske Forhold. Noget kan vel andre Omstændigheder have bidraget, f. Ex. at Kalken stundom har været af en mindre god Beskaffenhed. Thi medens man undertiden har Exempler paa, at denne i Bygninger fra Middelalderen har været saa fortrinlig, at de stærkt brændte Mursten ere indhulede i Midten paa Grund af Veirligets Indvirkning og kun ere bevarede i Kanterne, hvor de uopløselige Kalkfuger have styrket dem, saa ses her nogle Steder, f. Ex. paa den inde i Taarnet synlige Del af Høierup Kirkes Vestgavl, netop det modsatte Tilfælde, at nemlig Midten af Tufstenene er forbleven ret vel bevaret, medens derimod Kanterne ere aldeles borte, og Stenene bue sig indad mod de udfaldne Fuger. Men at Hovedondet ligger i det fugtige Klima, de hyppige Havguser og Taager samt de vestlige Regnstorme, derom kan Ingen tvivle, der nogenlunde er kjendt med Forholdene, og derom vidner allerede den forskjellige Grad, i hvilken hver af Kirkernes fire Sider viser sig medtagen eller bevaret, idet vi nemlig, uden Taarnenes Hjælp, ikke vilde have en eneste oprindelig Vestside bevaret, og kun enkelte Kirker have beholdt noget Betydeligere af Sydsiden. Derimod ere Nord- og Østsiderne mindst beskadigede, og den sidste vilde udentvivl være det endnu mindre, hvis ikke Halv-

kuppelens Tryk paa mange Steder var bleven en medvirkende Aarsag til Rundbygningens Forfald.

At nu en ydre Beklædning af et ellers brugbart, men dog let og porøst Materiale, tilmed anvendt i mindre Stykker, igjennem Aarhundrederne sjeldnere har kunnet modstaa Indvirkningerne af saadanne ugunstige klimatiske Forhold udenfra, i Forbindelse med det, selv for saamange Kvaderstenskirker fordærlige, Tryk af Murfyldningen indenfra, vil være en i sig selv saa let forstaaelig Sag, at der vel ikke behøvedes Paaberaabelsen af nogen anden Sagkyndigs Autoritet for yderligere at bestyrke Rigtigheden af den her fremsatte Forklaringsgrund. Men vi have et Vidnesbyrd om, at man allerede i den klassiske Oldtid havde gjort ganske lignende Erfaringer med Hensyn til Tufstenens, under forskjellige Forhold større eller mindre Brugbarhed som Byggemateriale, og dette maa for Enhver, der kjender til vore herværende Tufstenskirker have noget saa Slaaende, at det her fortjener at nævnes. I sit Skrift om Bygningskonsten omtaler Vitruv — altsaa mere end 1000 Aar førend disse Kirker bleve opførte — ei blot det Fordelagtige ved Brugen af dette Materiale, der med saa stor Lethed lader sig behandle, og som kan holde sig saa godt, naar det anvendes paa Steder, hvor det er dækket, men ogsaa hvilken Fare det er udsat for, naar det ikke er saaledes skjærmet for Vinterveirligets Indflydelse, og han udhæver endog tilsidst ganske særligt, at det slet ikke egner sig til at bruges nærved det salte Havs Kyster*).

*) Vitruvius lib. II cap. 7. Efter at have nævnet forskellige Arter og Farver af Tufsten („tophus“) fra flere Egne af Italien vedbliver han: „Sed hæc omnia, quæ mollia sunt, hanc habent utilitatem, quod ex his saxa cum sunt exempta, in opere faciliter tractantur; et si sint in locis tectis, sustinent laborem, sin autem in apertis et patentibus, gelicidiis et pruina congesta friantur et dissolvuntur: item secundum oras maritimas ab salsugine exesa diffluunt.“ Naar V. i det Følgende siger, at „lapis Tiburtinus“, (nu „Travertino“) ikke lider saadan Skade af de nævnte Forhold, saa maa bemærkes,

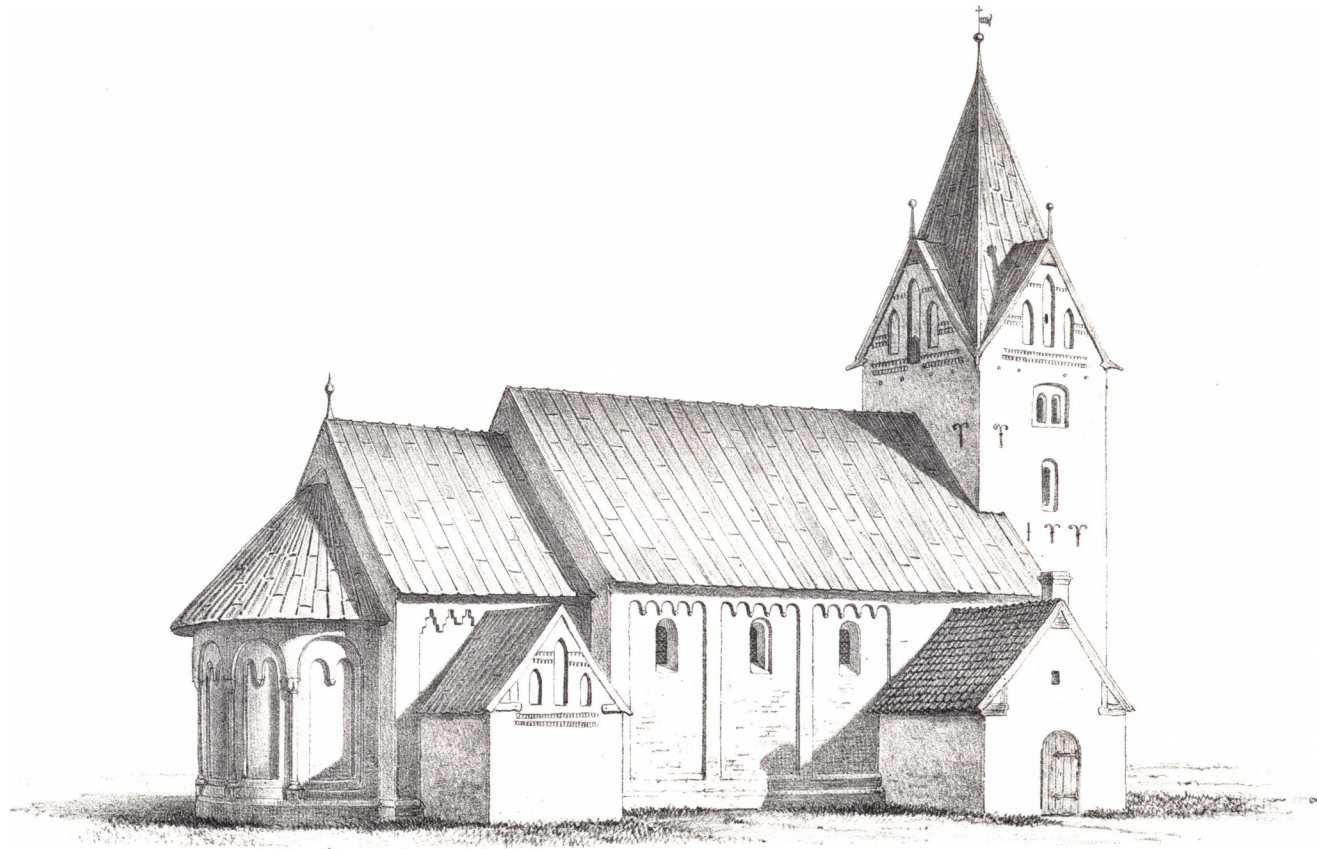
Saa lidet som det fra først af kan have været Forfædrenes Mening, at dette deres Kirkers kjære og dyrebare Byggemateriale skulde skjules under et tykt Lag Kalk eller Cement, og saa megen Grund fremfor Alle Den, der vil underkaste disse gamle Bygninger en archæologisk Under søgelse, i mange Tilfælde maa have til at ønske et sligt Overtræk borte, saa tør det under de nærværende Forhold ingenlunde bebreides nidkjære Kirkeværger, at de ved saadanne Midler søge at bevare, hvad der endnu er blevet tilbage af det Oprindelige; de fortjene meget mere ogsaa vor Tak derfor. Men maatte de dog tillige kunne lære, at saa god Nytte som Kalken og Hvidtekosten kan gjøre i et saadant Tilfælde, saa ilde ere begge Dele anbragte paa Søilehoveder, Baand, Fodstykker og Sokler af Granit, hvilke med deres ofte fint huggede Profiler derved saa jævnlgt ere omdannede til uformelige Klumper*).

II. Oprindelige Former og senere Omdannelser.

Det lille foranstaaende Billede af Roager Kirke, set fra dens nordostlige Side, hvilket er udført efter Hr. H. Hansens Tegning, gjør det unødvendigt med mange Ord at forklare samtlige disse Kirkers almindelige Anordning og sædvanligste Udsmykning. Kun maa Taarn, Vaabenhus og Sakristi tænkes borte; thi disse ere her, som i alle de andre, Tilbygninger fra Slutningen af Middelalderen. Ogsaa er Dekorationen, som ses paa Korets nordlige Side-

at denne ogsaa er mere fast og tæt end andre Arter af Kalktuf og navnlig vor rhinlandske Tras.

*) Paa en Korbygning af hugne Granitkvadre bære disse Spor af (rigtignok længere tilbage) at have været overmalede med Rødt, og derpaa affinierede med Hvidt for at ligne Mursten. Men endnu for ganske faa Aar siden blev en Kvaderstens Kirke nærved Ribe helt oversværtet med Kjørnøg og derpaa afpenslet med hvide Streger (!) Overkalkning af Kvaderstens Kirker forekommer saa ganske jævnlgt.



H. H. H. H. H. H.

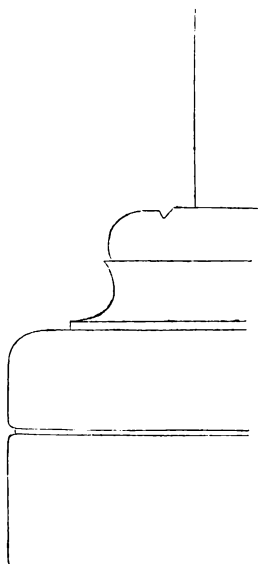
H. H. H. H. H. H.

Roager Kirke ved Ribe.

mur en senere af Mursten udført Omdannelse af det oprindelige Rundbueornament, da Korsiden, før Sakristiets Tilbygning, har været prydet ganske som Kirkens Skib, blot med den Forskel, at hvert af de to mellem de fremstaaende flade Murstriber (Lisenerne) fordybede Felter ikke som her havde 5, men kun 3 smaa Buer foroven. Enhver, der blot er lidt fortrolig med Bygningskunsten, vil strax anerkjende den fuldstændigt romanske (»Rundbuestils») Karakter af alt det Oprindelige. Ogsaa er Roager Kirke vel skikket til at tjene som Exempel paa de Maalforhold, som ere de almindeligste i vor Kirkegruppe. Dens hele Længde udgjør indvendig 37 Alen. Deraf er Korkvadratens Længde godt 9 Alen, Skibets omtrent 23; det Øvrige kommer paa Rundbygningen med dens Indgangsbue. Skibets indre Brede er 11 Alen, og dets Høide fra det flade Loft næsten 10 Alen. Kun Kirkerne i Hjortlund og Kalslund ville være at nævne som synderligt mindre end denne, hvilket de dog i en høiere Grad synes at være, end Tilfældet virkeligt er, paa Grund af, at de begge mangle Taarn og begge have mistet deres oprindelige Rundbygning. Nogle af Kirkerne, f. Ex. Lintrup, ere dog endel større end den i Roager; men Brøns Kirke overgaar alle de andre endogsaa betydeligt, da den har en indre Længde — naturligvis den under Taarnet dannede Forhal fraregnet, — af omtrent 62 Alen. Dog tyde ogsaa flere vægtige Omstændigheder paa, at den er bleven forlænget imod Vest, i en tidlig Tid, inden Taarnet blev bygget. Vestgavlen har nemlig ogsaa forskjellige andre Eiendommeligheder foruden den tidligere berørte, at Murstens- og Tufstenslag veksle paa et Stykke deraf. Hvad dernæst strax vil falde i Øinene ved Kirken i Brøns er Skibets usædvanlige Længde i Forhold til Korkvadratens; thi medens hint ellers aldrig i nogen af disse Kirker, hvor det Oprindelige er bevaret, er mere end i det Høieste tre Gange dennes Længde, saa er det her mere end det Firedobbelte deraf. Den derved vakte Formodning finder ogsaa allerede en Bekræftelse i Sporet af

det nu tilmurede, for denne Del af Bygningen vistnok oprindelige Vindue paa Nordsiden af Kirkens vestlige Ende, da det afviger i Størrelse fra de noget mindre i den øvrige Kirke; men endnu mere peger det Forhold, hvori den vestlige Endes Mursokkel med sin sløvede og afledte Profilering staar til den østligere Dels, hen paa en senere Forlængelse af Kirkens Skib. Dog endogsaa inden denne Udvidelse, vil Brøns Kirke, der maaske allerede fra den Tid, da dens Stenbygning blev opført, har tilhørt Archidiaconus i Ribe Domkapittel som Sognekirke, i Størrelse som i Udsmykning have udmærket sig fremfor vore andre Tufstenskirker. Dens indre Brede er over 13 Alen og dens Høide imellem 11 og 12 Alen.

Alle vore Kirker staa paa Mursokler af huggen Granit, hvis Profilering paa Overkanten faar en særlig Interesse og Vigtighed derved, at den for de Kirkers Vedkommende, i hvilke ogsaa andre Profiler og Forhold vidne om Samtidighed med Domkirken, ganske stemmer med dem, som forekomme paa denne, medens den derimod



paa de Kirker, hvor en Afsløvelse af de smykkende Former overhovedet, eller en mere udstrakt Anvendelse af Granitkvadre, eller endnu andre Forhold tyde paa en senere Tid, stedse paa en iøinefaldende Maade afviger derfra. Hosstaaende Træsnit viser den Sokkelprofilering, der er fælleds for Domkirken og for Kirkerne i Vilslev, Jernved, Lintrup, Sem, Brøns og for Koret tilligemed lidt af Granitskibet i Vodder. Det vil let ses, at det er en for Middelalderen og navnlig for Begyndelsen af det 12te Aarhundrede meget almindelig Efter-

ligning af den antike Konsts »attiske Basis«. Nærmest hertil slutter sig af de andre Kirker den i Hvidding; men her mangler, hvad der skal gjælde for den underste større Pude (torus) ganske. Alle de øvrige nøies med en Hulliste alene i den fremspringende Kvaderstens Overkant, undtagen Kirken i Darum og tildels den i Fardrup. I denne sidste har nemlig Korrundingen og lidt af Korkvadraten ogsaa blot Hullisten, men det kunde synes, som om man derefter har bestemt sig til dog ikke at lade den øvrige Del af Bygningen nøies med en saa simpel Sokkel; man har derfor givet Kvadrenes Overkant en pudeagtig Form, og derunder nedad Stenenes lodrette Sider ladet følge en Indhuling imellem to Indsnit, og længere nede endnu et lignende Indsnit. Dette sidste mangler paa Darum Kirkes Sokkel, som ellers er ganske ens dermed, — ligesaa karakterløs og ligesaa bestemt henpegende paa, at Overleveringens Traad var tabt, og at Gjentagelser af det Samme skulde give Erstatning for, at Meningen var borte. Spandet Kirke er blandt Andet ogsaa enestaaende blandt vore Tufstenskirker derved, at den har to Rader Granitkvadre som Sokkelstene. Hver af disse har, da den underste ogsaa træder frem foran den øverste, en Hulliste i sin Overkant. Denne dobbelte Sokkel er vel bleven fortsat hen under hele Skibet, men den mindre omhyggelige Maade, hvorpaa den her er bleven udført, er en af de Omstændigheder, som antyde, at dettes Murstensbygning er en senere Fortsættelse af Tufstenskoret. I Vodder er Korets Sokkel, der er lig Domkirkens, bleven fortsat omtrent paa den halve Nordside af Skibet, men kun et Par Alen paa Syd-siden, — et klart og sikkert talende Vidnesbyrd om, at Tufstenskoret er ældre end Granitskibet, hvilket saa for den øvrige Del kun har faaet en Hulliste eller vel rettere blot en Skraakant som Sokkelprofil. Som allerede antydet er i Brøns Kirkes vestlige Ende den fra den attiske Basis afledte Form, hvilken findes i den øvrige Bygning, bleven

kopieret paa en saa flad og karakterløs Maade, at deri sikkert nok ligger et Kjendetegn paa en senere Tid.

Vende vi os nu til Bygningens enkelte Dele, saa maa strax den runde Korslutning med dens lille Halvkuppel nævnes som en af de Eiendommeligheder, hvorved vor Kirkegruppe, fremfor Flertallet af vore øvrige Kirker, viser tilbage til Forbillederne i den kristelige Oldtid. Nu har rigtignok kun 8 Kirker af de 18 en Korrunding at fremvise, men det kan endnu godtgjøres, at ogsaa næsten alle de andre have haft den. I Sneum Kirke række endnu store tildels tilhugne Granitstykker ud af Korets østlige Mur, og fortælle allerede paa lang Afstand, at her har været en fremspringende Bygning. I Lintrup, Kalslund, Darum, Vester Vedsted, Reisby og Høierup lader en Rundbygningens tidligere Tilstedeværelse sig bevise af de i Bueform tilhuggede Sokkelstene, som findes i alle disse Kirker anvendte, snart under en nyere Forlængelse eller Ombygning af Koret, snart under Sakristiet, snart endelig under den nye Mur, hvormed Korkvadratens Østside er bleven tillukket. I Hjortlund kan det i det Mindste paavises, at Østmuren er bleven ombygget, ved hvilken Leilighed den har mistet sin Granitsokkel, eller snarere: da man lukkede den ved Rundbygningens Borttagelse fremkomne Aabning, har man lagt Tufstenen lige ned paa den under Jordens Overflade skjulte Grund af raa Kampsten; thi det er ellers ganske uden Exempel, at en Sokkel af huggen Granit mangler under nogen Del af en Tufstenskirke. I Hunderup er Koret blevet i høi Grad forstyrret og udvidet; Meddel. har der ikke bemærket Spor af Rundbygning; men der er ogsaa Sandsynlighed for, at denne Kirke er nærmere at regne i Klasse med den i Tjæreborg, og at den altsaa i sit Anlæg har været en Granitkirke med flad Korende, i hvilken imidlertid Tufen er bleven brugt i en betydelig Udstrækning. — Vodder Kirke har rigtignok nu et Slags Rundbygning, men denne er tilføiet i Slutningen af Middelalderen, af Mursten, som et

Sakristi, der kun ved en lille Dør er i Forbindelse med Kirken. Forresten er den skilt fra Koret ved dettes Endemur, der har Spor af et lille tilmuret rundbuet Vindue midtpaa, saaledes som sædvanligt er ved Granitkirkerne. Men Forholdene have ved et tykt Kalklag og forskellige andre Hindringer gjort det umuligt nærmere at undersøge denne Endemur og dens Forbindelse med Korets Sidemure, der ere af Tufsten, Noget Meddel. saa meget mere maa beklage, som Forholdet imellem de to Byggematerialer — efter hvad allerede foran er vist — i denne Kirke bliver af særlig Interesse.

Som Resultat af det her Anførte maa altsaa fremgaa, at af de 10 af vore Kirker, der nu staa med flad Mur i Korets østlige Ende, kan det bestemt paavises, at de 7 af dem tidligere have haft rund Korslutning, og gjøres høist sandsynligt, at dette ogsaa har været Tilfældet med den ottende, saa at det, da de to nu tiloversblevne med en vis Rimelighed, hvad disse Forhold angaar, ville være at henregne til Granitkirkerne, næsten maa anses som afgjort, at her oprindeligt ikke har været bygget nogen flad østlig Kormur af Tufsten. Som en særegen Grund til saamange Korrundingers Undergang maa, som tidligere antydet, fremfor Alt nævnes Halvkuppelens Tryk. Indvirkningen deraf er det sandsynligvis, det skyldes, at Overdelen af Rundbygningerne baade i Roager og Jernved helde udad foroven, ihvorvel den Ligelighed, hvormed dette er Tilfældet til alle Sider, og den særdeles kjendelige Maade, hvorpaa denne Udadgaen opad ei blot fremtræder udenpaa, men ogsaa forinden, navnlig i sidstnævnte Kirke, let kunde bringe til den Antagelse, at man med Forsæt havde bygget saaledes. Var en saadan Antagelse begrundet, hvad den da vel næppe er, saa maatte Trykket af Hvælvingen paa Rundbygningens Omfatningsmur jo under slige Forhold virke endnu fordærveligere.

Dog have udentvivl ogsaa andre Grunde medvirket til Rundbygningers Tilintetgjørelse. I Lintrup synes Brand-

skaden 1690 at have været Aarsagen; og en saadan kan da ogsaa andetsteds have været Anledningen. Ogsaa kan en forsættlig Nedbrydelse have fundet Sted i den Hensigt at udvide Koret, som mod Slutningen af Middelalderen kan være blevet for lidet, hvor særegne Forhold have foranlediget en Tilvæxt af Personalet til Udførelsen af Guds-tjenesten. Forskjellige Omstændigheder gjøre det sand-synligt, at det er en i saadant Øiemed foretagen Udvidelse af Koret, der har forstyrret den oprindelige Form af dettes Østside i Vester Vedsted Kirke. Forandringens høie Alder ses her dels af Murværket, dels af de tre spids-buede, med Tufstenskarme indfattede, men nu tilmurede Vinduer i den nuværende flade Østmur, som er af brændte Sten, dels af Samtidigheden af begge de gothiske Kryds-hvælvinger inde i det forlængede Kor, dels endelig — hvad der har en ny Interesse — deraf, at Korets Forlængelse har fundet Sted, inden Sakristiet, der selv er fra Middelalderen, er bygget til dets Nordside; og dette Sidste bevises igjen baade af denne Tilbygnings Beliggenhed saa nær ved den nuværende østlige Endemur af Koret, og der-ved, at nogle af den gamle Rundbygningens buedannede Sokkelstene af huggen Granit ere blevne anvendte under Sakristiet.

Da det nu er bekjendt, at Vester Vedsted Kirke tilhørte Ribe Domkapittel, der 1455 fik den skjænket af Biskop Henrik, og da det tillige vides*), at den endnu efter Midten af forrige Aarhundrede havde bevaret 3 mindre Altere foruden Hovedalteret, og da endvidere de to Rækker sex-sædede faste Korstole den Dag i Dag vidne om Forhold her, hvilke vare usædvanlige for en Landsbykirke, saa turde den fremsatte Formodning vel nok findes antagelig. Lignende Forhold maa vel have foranlediget Korets Udvidelse i Darum Kirke, hvor ogsaa i Slutningen af forrige Aar-

*) Af den Indberetning, som 1768 blev indgiven til Biskoppen af den daværende Sognepræst.

hundrede 2 Altere endnu vare bevarede foruden Hovedalteret. Dette Kor har, ligesom det nysnævnte, faaet to samtidige, smukke Hvælvinger fra Slutningen af Middelalderen, og det er udentvivl denne tilsigtede Indhvælving, der har foranlediget, at man, samtidigt med at forlænge Koret mod Øst, tillige ombyggede de gamle Sidemure i Nord og Syd, der vistnok oprindeligt have været af Tufsten, ligesom Skibet endnu er. Men istedetfor at man ved Vester Vedsted Kirke brugte Mursten, byggede man her af Granitkvadre. Thi at det nuværende Kor ikke er oprindeligt, derom vidner blandt Andet noksom de af den oprindelige Rundbygningens buedannede Sokkelstene, som ligge hen under dets sydlige Side. At man imidlertid i dette Tilfælde ogsaa har forsøgt at give det udvidede Kor en rund Afslutning af Granit, men enten allerede ved Udførelsen igjen har opgivet det, eller i en senere Tid maattet nedtage den, det viser den nuværende lige Østmur tydeligt nok. — Foruden disse to Kirker har endnu kun den i Reisby faaet sit Kor noget forlænget; paa de andre er den ved Rundbygningens Borttagelse fremkomne Aabning blot lukket til med en lige Mur, naturligvis dog med større eller mindre Ombyggelse af dens Sidedele og navnlig dens Overdel.

Hvad angaar de 8 Kirker, der have beholdt Korets gamle Form, er Rundbygningen i Sem allerede omtalt; af Gammelt er her kun Granitsokkelen at se udvendig, og Sporene af de 3 smaa rundbuede Vinduer indvendig, hvilke have været fælleds for alle vore bevarede runde Korlutninger, men som nu i de fleste Tilfælde ere tilmurede. Naar det med Hensyn til Rundbygningerne i Jernved, Vilslev, Fardrup og tildels Hvidding maa siges, at Udsmykningen af dem alle i det Væsentlige er anordnet ganske saaledes som Tegningen af Roager Kirkes Korlutning fremstiller, saa maa det dog strax bemærkes, at de to førstnævnte paa en iøinefaldende Maade sonde sig fra de øvrige ved deres renere Former og store Overensstemmelse med, hvad vi finde i Domkirken. I Mod-

sætning til den Langstrakthed, Tyndhed og Karakterløshed, som fra Nederst til Øverst gaar igjennem Halvsøilerne baade i Fardrup og Roager, have disse i Vilslev og især i Jernved noget Djærvt og Kraftigt, der giver dem Karakter i sig selv og stemmer sammen med Grundtonen i de Bygninger, som de pryde; og hvor man for den tykke Overkalkning kan komme til at titte ind til Granitten selv, opdager man en meget omhyggelig Behandling af de store Tærningekapitæler med deres, især i Vilslev, stærkt ud fra Muren fremtrædende Dækplader (Abakus). Men i Dannelselse og Profilering af disse Led er der tillige en saa stor Overensstemmelse med Former, der ere os vel bekjendte fra Domkirken, fornemlig fra de smaa Granitsøiler i Triforiumsbuerne paa den sydlige Side, at der næppe kan være Tvivl om deres Samtidighed. Det maa her bringes i Erindring, at Jernved og Vilslev Kirker tillige have Domkirkens Sokkel, medens Roager og Fardrups Kirker kun have en Hulleliste i Overkanten af Sokkelstenene. — I Hvidding, hvor Sokkelprofilen ogsaa var afvejet fra Domkirkens ved Udeladelsen af et meget vigtigt Led, har man blot smykket Korrundingen med Halvpillerne og de smaa Rundbuer foroven, men ganske ladet Halvsøilerne foran dem blive borte. Der er forresten flikket endel paa denne Rundbygning, og det lille Baand foroven, dannet af smaa Stenhjørner, der træde frem i en fordybet Rende, er uden tvivl her, som stadigt i denne Egn, udført sent og af Mursten.

Det Ydre af Rundbygningen ved den store Kirke i Brøns stemmer med de nævnte ved sin Inddeling i 5 Felter med smaa Rundbuer foroven, men den danner i en Henseende en Modsætning til Hvidding Kirkes, idet nemlig her ei Halvsøilerne, men tværtimod Halvpillerne, som skulde være derunder, ere udeladte. Da Hoved- og Fodstykker til hine Halvsøiler ikke, som sædvanligt, ere gjorte af Granit, og da de, ligesom Skafterne selv, fra først af kun have været lidet fremtrædende, er det ikke til at undres over, at Veirligets Indflydelse og Hvidtekosten omsider saa tem-

melig have berøvet dem al Karakter af Søiler. Bedre bevarede ere derimod de smaa Halvsøiler, som alene i denne Rundbygning pryde Karmene af de tre gamle Vinduer, af hvilke kun det lige i Øst er tilmuret, de to derimod i Nord og Syd endnu ere holdte aabne. Paa Grund af sin større Høide har denne Korslutning ei blot faaet en lodret, men ogsaa en vandret Inddeling. Ligeunder de smaa Vinduer er nemlig lagt en svær Rundstav som en Gjord midt om hele Bygningen; hvor den støder paa Halvsøilerne, er den bleven ført udenom dem. — Indeni er Halvrundingen i Brøns, som sædvanligt, uden nogen oprindelig Prydelse; men dens gamle Tufstens Halvkuppel er bleven ombygget og afløst af en anden af Mursten, hvilken paa en usædvanlig Maade er bleven delt i tre Kapper og desuden prydet med et Ornament af fordybede Stenhjørner, der danner en Figur som Omridset af tre Blomsterblade, hvilke samle sig om Hvælvingens Issepunkt.

Betragte vi endelig Korslutningen ved den i vor Gruppe saa mærkelige Kirke i Spandet, saa kunde Udsmykningen strax synes kun at være en Gjentagelse af den i Brøns; men ved nærmere Undersøgelse vil det vise sig, at det væsenligst kun er Rundstavsgjorden, der hidfører Ligheden, og at her derimod er en meget interessant Afvigelse. Den lodrette Inddeling er nemlig ikke her som i Brøns tilveiebragt ved halvrunde Led men derimod ved Halvpiller, og disse naa i deres oprindelige Brede kun op til det nævnte Gjordornament. Ovenfor dette trækker hele Rundbygningen sig, ikke betydeligt, men dog særdeles kjendeligt indad; og da nu de nævnte Halvpiller paa samme Sted baade følge denne Bevægelse indad, og tillige herfra opad kun beholde $\frac{2}{3}$ af deres tidligere Brede, saa vil det være klart, at de derved aldeles tabe Karakteren af flade romanske Lisener, og derimod tydeligt nok anslaa den Tone, som udtaler sig i den gothiske Stils Murstivere. Hvorledes disse have endt eller været forenede foroven, lader sig nu ikke afgjøre, da næsten en Alen af Murens Overdel er

bleven ombygget med brændte Sten, hvoraf man som sædvanligt har dannet et Ornament med et Slags kantede Buer, saaledes som Roagers Korkvadrat udviser det. Men lade vi Øiet bevæge sig længere frem, henad Sydsiden af den egentlige Korbygning og lidt længere, indtil det Sted, hvor Skibets Murstensbygning begynder, da vil det ogsaa her opdage en Dekorationsform, som vi intetsteds i de øvrige Kirker ere trufne paa. Dette er de ellers noksom bekjendte ud fra Muren fremtrædende og hinanden over-skjærende dobbelte Rundbuer, der ved deres gjensidige Krydsning frembringe spidse Buer, hvorfor man engang mente heri at have fundet Udgangspunktet for den gothiske Stil. Uagtet dette nu er et Ornament, som i England allerede forekommer tidligere, end vi tør antage nogen af vore Tufstenskirkers bygget, og uagtet det kan paavises i de ældste nordtyske Murstenskirker*), tidligt i det 12te Aarhundredes anden Halvdel, saa bidrager det ved sine mere sammensatte og levende Former og ved sin Usædvanlighed i hele denne Egn, dog ikke lidet — og for de fleste Betragtere vel det Allermeste --- til at give Spandet Kirke Udtrykket af at tilhøre en yngre Tid end vore andre her omhandlede Kirker.

Følge vi paa denne samme Kirke langshen med Nord-siden, da træffe vi paa Koret og Langhuset den for vore Kirker almindelige Dekoration af flade Murstriber, forbundne foroven ved smaa enkelte Rundbuer, og det ei blot saa langt som Tufstenen naar, men ganske paa samme Maade i den af Mursten byggede Del. Ikke alene denne Udsmykning, men ligesaameget hele Murværkets Karakter vidner om, at dette Langhus af brændte Sten er en, i det Mindste temmelig snart efter paafulgt, Fortsættelse af Tufstensbygningen. Dette Murstensskibs høie Alder træder

*) Det fortjener, bl. A. for en kommende Tids Skyld, da det ikke mere vil være Tilfældet, udtrykkelig at bemærkes, at dette Ornament i Spandet er af Tufsten, og kun lidt restaureret med Mursten.

ogsaa paa en iøinefaldende Maade frem i den vestre Ende, hvor det støder op til det i Middelalderens Slutning tilbyggede Taarn. Det viser sig her, hvor meget fortrinligere baade Murarbeidet og Kalken har været i hin tidligere Tid, hvorfor den ældre Bygning ogsaa er ulige bedre bevaret end den nyere. Interessant er det at se den gamle nu tilmurede nordre Indgangsdør til Kirkeskibet her nær ved Siden af den yngre, der fører ind til Taarnets Vindeltrappe. Thi medens hin er rundbuet, dog uden Kragbaand, men med Buen dannet af Mursten, der ere satte med den lange Side frem og Enden ned imod Buens Centrum, saa har Taarndøren derimod en ydre Spidsbue, hvis paa Langsiden lagte Mursten ere afvekslende røde og mørkt glasserede, og derunder i den egentlige Dørkarm den for Middelalderens Udgang eiendommelige flade Bue, i hvilken Murstenene ligeledes ligge ned, med Enden frem. Som et yderligere Skjælnemærke mellem disse to Murstensbygninger fra vor tidligere og senere Middelalder behøver det næppe endnu at anføres, at i Modsætning til Langhusets dobbelte Granitfod, mangler Taarnet aldeles fortløbende Sokkelstene.

Den nysnævnte nordre Indgangsdør paa Spandet Kirke er her tidlig bleven tillukket, hvilket ses af det gamle Murværk i Udfyldningen. En saadan tidlig foretagen Tillukning af en af Kirkens Indgange kan ofte iagttages; den kunde da synes at staa i Forbindelse med Vaabenhusets Opførelse foran den modsatte — snart nordre, snart søndre — Indgangsdør. Alle vore Kirker bære nemlig endnu Spor af de tre for en saa gammel Kirke nødvendige Indgange, nemlig Præstens paa Korets Sydside, og de to for Menigheden, Mændenes paa den sydlige Side af Skibet, og Kvindernes ligeover paa den nordlige. Disse to sidste vare aabne i Brøns Kirke indtil Restaurationen for faa Aar siden, da de begge bleve tilmurede, og Indgangen henlagt under Taarnet. Iøvrigt have Indgangsdørene, forsaavidt der nu lader sig dømme derom, ikke været Gjenstand for

nogen betydeligere Udsmykning; de smaa fremspringende Hoveder midt i Fyldingen over de to tilmurede Døre i Kalslund Kirke ere de eneste billedlige Figurer af den Slags, Meddel. har kunnet opdage; men disse ere saa stærkt overkalkede, at det ligesaa lidt har været muligt at opdage, hvad Slags Skabninger de skulle tilhøre, som af hvilket Materiale de ere udførte. — Ved den sydlige Indgangsdør i Vester Vedsted Kirke have tvende godt 3½ Al. høje Sidestykker af Granit været anbragte, paa hvis Midte var udhugget sammensatte Korsfigurer, medens Slyngornamenter strakte sig fra Øverst til Nederst. Den ene af disse Stene ligger nu foran den nye vestre Indgangsdør, den anden skal være bleven bortsolgt ved Auktion.

Paa Hvidding Kirkes nordre Mur lader sig paavise, at Langhuset er bleven forhøiet. De nuværende smalle Vinduer vise sig strax ikke at være de oprindelige, men kun at være udsparede ved Tilmuringen af de meget større, spidsbuede, brede og lave Vinduer, der tydeligt nok ere Kopier af dem i Domkirkens Langhus. Dog en opmærksommere Betragtning lærer, at heller ikke de ere Kirkens ældste Vinduer, men at disse sidste derimod sidde tilmurede dybere nede, som en Fortsættelse nedefter af de nuværende. Ogsaa have hine større spidsbuede Vinduer paa en voldsom Maade forstyrret det gamle Rundbueornament; thi medens deres Underdel sidder i den gamle Tufstensmur, er deres øverste Del gaaet ind i Murstens Forhøielsen, hvilken synes at udgjøre omtrent halvanden Alen.

I en gunstig Modsætning til al den Ubehjælpsomhed og Smagløshed, hvorpaa alle de andre Kirkers Murstens Reparationer give Exempler nok, fremtræder alene Brøns Kirkes Overdel med et ret smukt og for Udførelsen i Mursten aldeles passende Ornament. Langs hen under Taget løber nemlig et smalt Baand af Stenhjørner, der træde frem i en fordybet Rende, og derunder igjen et Bælte af

et fremtrædende Rhombeornament, hvilket som bekjendt dannes af 2 hinanden overskjærende Zikzaklinier, og egentlig er det samme, som er blevet omtalt ved Spandet Kirke, kun at Buerne her ere gaaede over til at blive Vinkler imellem skraa Linier, Noget, som lettere lod sig udføre med Mursten og tillige stemmede med den senere Tids Smag. Men man har ikke forstaaet at bringe de til de oprindelige smaa Rundbuer henhørende Lisener i Forbindelse med dette Ornament. Uagtet den, som det synes, fuldstændige Ombygning af Murene omtrent i deres halve Høide, har man fortsat Tufstens Lisenerne opad med Mursten, men da pludselig ladet dem holde op lige under Frisen.

Hvad disse Kirkers vestlige Facade angaaer, da er der, hvad der let vil forstaas af det tidligere Sagte, ikke Saameget bevaret deraf, at man derigjennem kan erholde nogen Forestilling om dennes oprindelige Udsmykning.

Det Paafaldende, som Sneum Kirke har faaet i sit Udseende ved de fire svære skraat opgaaende Støttepiller af Mursten, hvilke ere opførte til Skibets og Korets nordlige Side, finder strax sin Forklaring, naar man træder ind i den og ser dens Hvælvinger. Thi Tufstensydermure kunde i disse Egne nok trænge til en saadan Understøttelse, naar de skulde modstaa et saa svært Tryk indenfra. Og heri ligger da Grunden til, at dette er den eneste af alle vore Tufstenskirker, hvis Skib har faaet Hvælvinger indbyggede i de senere Tider, da Iveren derfor ellers var saa almindelig. Vel er det sandt, at denne Forandring langt fra saa hyppigt er foretagen i jyske Landsbykirker som i dem paa Øerne; men naar vi dog strax i omliggende Granitkirker finde flere Exempler derpaa, saa lader det sig kun paa denne Maade -- men da rigtignok ogsaa fuldkommen tilstrækkeligt -- forklare, hvorfor alle vore andre Tufstenskirker, af hvilke dog ellers nogle have været Gjenstand for en mere end almindelig Forsorg, ere komne til at staa tilbage i saa Henseende, — ja at Erke-

degnens egen Sognekirke, der fremfor alle kunde rose sig af en saadan, ikke engang har faaet sit Kor hvælvet, hvad der dog ellers er blevet Tilfældet ved de flestes. Thi allerede de større Forhold, Brøns Kirkes Kor havde fremfor de andre, maatte gjøre dette betænkeligt.

Dog skulle vi ikke altfor meget beklage, at vore Kirker have maattet savne de rigtignok almindeligvis saa høit skattede Hvælvinger. Hvo der træder ind i en af de bedst bevarede af dem, hvor det høitliggende Bjælkeloft og andre oprindelige Forhold ere forblevne uforstyrrede, han vil der modtage et saa høitidsfuldt, ret kirkeligt Indtryk, en Luftning fra hine fjerne, vor danske Kirkes unge Dage, som næppe nogen af vore hvælvede Landsbykirker skal kunne give bedre. Desværre kan der nu ikke mere henvises til den Kirke, der i saa Henseende overgik alle. Da Meddel. i Foraaret 1854 første Gang var i Brøns Kirke, havde den endnu sit gamle Loft synligt, hvis mægtige, næsten 12 Alen høit liggende Bjælker paa en ganske smagfuld Maade vare malede med Arabesker og indfattende Kanter*). For Enden af det imponerende Langhus stode endnu paa Korbuens Tværbjælke Maria og Johannes hver paa sin Side af den Korsfæstede, alle næsten legemsstore udskaarne Træfigurer, endnu med rigelige Levninger af Maling og Forgylldning. Lavere saa man hele Apostlenes hellige Række med deres Attributer og Navne med forgylgte Bogstaver under, heltover fra den ene Side af den brede Korbue til den anden. Naar nu hertil kommer, at Vinduer og andet Tilbehør endnu ikke forstyrrede Virkningen af det Øvrige, at Gulvet fremviste ældgamle og minderige Ligstene, at Koret foruden sin ærværdige og skønne Døbefont af Granit endnu indesluttede andre mærkelige Levninger, saa vil det vel ikke forekomme Læseren forunderligt, at Meddel. maa tilstaa, at han hverken dengang eller

*) Loftet var malet omtrent som det usædvanlig rige og prægtige Bjælkeloft i den ikke langt derfra liggende Arrild Kirke.

sidenefter har været i nogen Landsbykirke, der har gjort det Indtryk paa ham. Men det var i den alleryderste Tid! Allerede da vare Forarbejderne begyndte til en moderniserende Forskjønnelse, der indtil videre saa temmelig har berøvet dette udmærkede Mindesmærke dets ophøiede og kirkelige Karakter.

Træder man nu fra den under Taarnet anlagte Forhal ind igjennem de, ganske som ved Butiker, med forskellige Slags kulørte Ruder forsynede Glasdøre, da er det kun en saa flov og kjedelig Sal, Øiet her møder, at man skulde undre sig over, at det har været vor Tids Smagløshed muligt, at faa tilveiebragt en saadan Forandring. Det hvide Gipsdække, der har skjult de smukke Bjælkerækker, er i Hjørnerne bleven malet med Festonner og Guirlander; Korbuen er bleven rensset for de gamle Figurer, som ikke vare fine nok i saadanne Omgivelser; Vinduerne ere store, jernstøbte, efter Nutidens Fordringer. Maleren har fremdeles vist sin Konst især med den meget yndede hvide Perlefarve paa Træværket, men dog fremfor alt ved, med sine skinnende Farver at opmale det gamle meget antagelige, 1634 udførte, Altarbillede, fremstillende den hellige Nadvere. At man med Hensyn til Ligstenene tog Restaurationen i Ribe Domkirke til Forbillede, at man saugede det gamle Relikvie — eller Monstranshus — istykker, og saadant Mere, maa nævnes som det mindre Betydende. At man virkelig har haft til Hensigt at modernisere den prægtige gamle Granitfont ved at afbane den, fortjener, — skjønt det tør haabes, at dette ikke er kommet til Udførelse, — dog at anføres som et Exempel paa, hvad der af den Slags kan ske i vore Dage, og hvad der vitterligt andetsteds virkelig er blevet iværksat. Men det bliver saa meget mere beklageligt, at en saa kostbar og omfattende Restauration har kunnet foretages paa en saadan Maade, da der ikke kan tvivles om, at hvis den var bleven ledet med ligesaa stor Indsigt og Sands for dette Mindesmærkes Eiendommelighed, som den blev begunstiget ved Menig-

hedens Interesse derfor og Beredvillighed til at ofre endog meget Betydeligt dertil, vilde Brøns Kirke endnu fremdeles have hævdet sin Plads i første Række iblandt vort Fædrelands Landsbykirker og vel fortjent Besøg af dem, der kom til Vestkysten for at se Domkirken og Klosterkirken i Lygum. Heller ikke kan det Fordærlige ved det givne Exempel lades uberørt; thi som det kan paavises, at Misgreb fra Domkirkens Restauration ere blevne efterlignede i Brøns Kirke, saaledes synes allerede fra denne sidste at udgaa en lignende for omliggende mindre Kirker skadelig Indflydelse, da jo det Oppyntede, Glatte og Karakterløse, saalænge det er nyt, ikke kan undlade at udøve sin forførende Magt over Mange. — Om Misgreb ved samme Restauration med Hensyn til Kirkens Indgang og Tilbygninger skal længere hen blive talt.

Af Vægmaleries ere i vore Kirker for Tiden ingen synlige, der fortjene at omtales; men ifølge paalidelige Mænds Udsagn skulle ved den Restauration, som blev foretaget i Vester Vedsted Kirke efter Brandskaden 1845*), saadanne i en betydelig Udstrækning være komne tilsyne, omgivende hele Korbuen. Navnlig anføres det, at man paa den nordlige Side har seet Jakobs Drøm fremstillet, med Himmelstigen o. s. v., og at det var godt bevaret. Men Alt blev naturligvis omhyggelig tilkalket igjen.

Derimod har en af vore Kirker et andet Slags gammelt Maleri, der nu hører til de store Sjældenheder hertillands. I Roager Kirke er det mellemste af Langhusets Vinduer paa Nordsiden, hvilke, som det vil ses paa Tegningen, her alle ere bevarede i deres oprindelige Form og Størrelse, ganske udfyldt af et Glasmaleri, fremstillende en Biskop

*) Lynilden slog ned i Taarnet, hvis Tømmerværk brændte; Kirken selv blev dog endel ramponeret. Ved samme Leilighed bortkom Æsken med St. Nicolaus's Ben.

med Staven i den ene Haand og den anden hævet til Velsignelse. Billedet er dannet paa den gamle Maade ved musivisk Sammensætning af smaa røde, gule, blaa, grønne og brune Glasstykker, som ere sammenholdte ved Blyindfatninger om de enkelte Stykker. Saavel dette som Figurens hele Udtryk, den lave Bispehue o. s. v. i Forbindelse med Formen af Bogstaverne i det overskrevne Navn synes at tyde paa en meget høi Alder. Langs hen under Vinduets Rundbueindfatning foroven, og altsaa rundt udenom Hovedet af den noget over en Alen høie Figur staaer nemlig skrevet med saakaldte gothiske Majuskler: † scs WILLEHÆDVS.

Dog endnu staar et vigtigt Led af den oprindelige Bygning tilbage at omtale, nemlig Korbuen, og denne har i vore Kirker i flere Henseender Krav paa Opmærksomhed. Dens Brede udgjør i Almindelighed omtrent Halvdelen af Skibets, og den er naturligvis lukket som Rundbue foroven. Dog har den i Sneum Kirke faaet en senere Indbygning med Mursten, der slutter i en Spidsbue. Denne er sandsynligvis bleven opført i Forbindelse med Indhvelvingen; derimod er Murstensindbygningen i Hvidding uidentivl blot sket for at styrke den vide Tufstensbue*). Kragbaandene under Bueslaget have megen Interesse som de eneste hugne Profiler i vore Kirkers Indre. Men desværre ere de næsten allevegne saa stærkt overkalkede, at det kun i ganske enkelte Tilfælde har været muligt med fuldkommen Bestemthed at lære det at kjende. Profileringen af Granitbaandet i Jernved ses af Træsnittet paa næste Side; i flere af de ældre Kirker ahner man under Overtrækket denne samme Form, som vi kjende fra Dækpladen ovenpaa Rundbygningernes Halvsøiler i Jernved og Vilslev, og fra Ribe Domkirke; andre Steder have disse Baand

*) I Hunderup Kirke er Korbuen ganske borttagen, uidentivl for at skaffe Plads til Mindesmærket over Niels Lange († 1565) og Hustru.

Udseende af kun at være af Tufsten, og da ere de af en høist simpel Profilering, blot med en lige Skraaning under den frem-springende Plade.

Uagtet Korbuernes temmelig betydelige Vidde, saa ere de dog egentlig kun at betragte som en Gjennemgang igjennem Kirkeskibets østlige Endemur; thi denne er, — de enkelte Steder fraregnet, hvor dens Overdel viser sig senere at være nedtagen — bleven fortsat helt igjennem opad lige til Taget. Ogsaa viste Grundvolden af den gamle St. Peders Kirke i Ribe ved dens tidligere nævnte Optagelse, at denne var lagt fuldstændigt, uden nogen Afbrydelse, helt hen imellem Koret og Skibet.

Af en særegen Interesse bliver endnu en Eiendommelighed ved disse Kirkers Korbuer, at de nemlig ikke aabne sig nøiagtigt midt paa Skillemuren imellem Kor og Skib, men lidt henimod den nordlige Side. Dog er Afvigelsen ikke saa stor, at den let vilde være iøine-faldende for Den, som ikke ellers særlig blev gjort opmærksom derpaa. Det var først ved en Maalning i Brøns Kirke, at Meddel. bemærkede, at der fra Korbuen var omtrent en halv Alen længere hen til Kirkens sydlige Sidemur, end til den nordlige. I mindre Kirker f. Ex. i Roager er Forskjellen endnu mindre, omtrent kun et Kvarter, men dog altid tilstrækkelig til at sige os, at der maa have været en bestemt Mening dermed. Om denne behøver man paa Stedet selv heller ikke at lede længe, da vi endnu i næsten alle disse vore Kirker se Prædikestolen anbragt paa den sydlige Side af selve Skillemuren, saaledes at Opgangen dertil er inde i Koret opad en Trappe, som fører op igjennem denne nævnte Mur. Denne Eiendommelighed ved vore gamle Kirker hensætter os altsaa i hine tidlige Dage, da Præsten, som jo havde sin egen Indgang udenfra

ind i Koret, heller ikke forlod denne sin egen Afdeling af Kirken, men holdt sin Prædiken fra Korsranken (»e cancellis«). Det er bekendt, at det væsenligt skyldes det af Sorte- og Graabrødrene givne Exempel, at Prædikestolen fra det 13de Aarhundrede af som oftest blev flyttet ned i selve Kirkens Skib, saa at Præsten nu maatte gaa ud af sit Kor og træde i en nærmere Forbindelse med sine Tilhørere.

Paa det Stykke af Skillemuren, som er nordligt for Korbuen, har der ud imod Skibet tidligere vistnok som Regel været en Nische til Anbringelsen af et Billede af Jomfru Maria eller af Kirkens Skytshelgen. Nogle Steder findes den endnu og har da sine gamle malede Træfigurer; andetsteds vides den at være tilmuret i nyere Tid, og Helgenbillederne ere da borttagne*).

*) Denne Egns Landsbykirker have overhovedet bevaret en stor Mængde gamle udskaarne og malede Træbilleder fra Middelalderen. Hvor konservativ man har været i saa Henseende, derom vidner Altertavler, der endnu ere i Brug, som den i Jernved med Jomfru Maria i stor Solgissel, som Hovedfigur, og den i Tjæreborg, paa hvilken foruden hende en pavelig Helgen med den tredobbelte Krone har holdt sig. Dog have begge disse, godt to Alen høie, Figurer i sidstnævnte Kirke, skjønt iøvrigt velbevarede, hver mistet en Haand, og det næppe af Vanvare; det gjentager sig nemlig oftere her i Egnen, at en saadan mangler paa ellers velbevarede Træbilleder, og det navnlig den, hvori Attributet har været holdt, saaledes f. Ex. St. Peders Haand med Nøglen o. s. v. Paa den nævnte Altartavle i Tjæreborg har man saa endvidere skrevet: „Gud alene Æren!“ Andre Steder, f. Ex. i Hvidding ved Sta Anna med Marie og Jesus paa Armen er sat det bekendte: „Sancti venerandi, non adorandi!“ Hvis man nutildags i en Landsbykirke heromkring ingen af den Slags gamle Træbilleder ser, vil man for det Meste kunne erfare, at saadanne ere komne bort i en nyere Tid, og de ville som oftest være at finde paa Pulpituret eller Kirke-loftet. Først i den allernyeste Tid er man her slaaet ind paa den saare uheldige Middelvei, vel at bibeholde dem paa deres Plads, men saa tillige at overmale dem med hvid Perlefarve, en Fremgangsmaade, der staaer i en mærkelig Modsætning til de Bestræbelser, som andetsteds gøres for at befri gammelt Træskjærarbejde

III. Tufstenskirkernes Alder, tilligemed Bidrag til andre jyske Kirkers Aldersbestemmelse.

Skjønt der, som det heller ikke var at vente, ingen skriftlige Efterretninger foreligge om nogen af disse Kirkers Opførelse, lader Tiden for samme sig dog med nogenlunde Bestemthed angive, i alt Fald relativt, i Forhold til Domkirkens Anlæggelsestid. Det er bekjendt, at Ribe Bispekrønike nævner Biskop Thuro (fra c. 1114 — † 1134) som dennes første Grundlægger, og dette Vidnesbyrds Rigtighed faaer bl. A. en ikke uvigtig Bestyrkelse af de Forhold ved den, som ere blevne omtalte i de foregaaende Blade. Saavel de berørte arkitektoniske Former, som Tufstenens Anvendelse, og det i Former og Størrelse som Mursten, passe meget godt paa første Halvdel af 12te Aarhundrede. At nu Tufstenen er kommen hertil Egnen og til disse mindre Kirker for Domkirkens Skyld, saa at denne bliver vor Egns først paabegyndte Tufstenskirke, vilde

for en slig Overmaling fra en tidligere smagløs Periode. Skulde Nogen virkelig finde mere Behag i hin Perlemaling, medens den er ny og hvid, end i hine gamle levende Farver og Forgylningen, da vil han sandelig dog nok komme til at forandre sin Mening, naar den bliver gammel og gul; Billedet maa da males atter og atter, i en Henseende med samme Virkning som ved før omtalte Overkalkning af Granitornamenter, men i en anden med en langt fordærveligere. Vil man beholde Middelalderens Fremstillinger af Herren og Apostlene eller af Helgener i vore Kirker, hvorfor da ikke bevare dem saaledes, at de dog nogenlunde blive de samme, og ikke saaledes, at Alt, hvad der kunde have Interesse ved dem, fuldstændigt bliver tilintetgjort? — — — Ogsaa nogle af de gamle Døbefonter af huggen Sten ere blevne delagtiggjorte i saadan Overmaling. Disses Plads er her stedse lige indenfor Koret, eller i Korbuen selv, paa den nordlige Side. Kun Høierup Kirke har ikke mere sin gamle Stenfont; istedetfor denne, hvis Fod for Tiden ligger udenfor Kirkegaardens Ringmur, og hvis Kumme er bleven solgt ved Auktion og nu tjener til Vandtrug ved en Bondegaard der i Sognet, har man opmuret en Slags halvrund Døbefont, som er overtrukken med Cement, og sandelig kun geraader Kirken til liden Prydelse.

allerede i sig selv være det ene Rimelige; men det erholder endnu desuden fuldstændig Stadfæstelse ved den Maade, hvorpaa disse mindre Bygninger ligge i en sammensluttet Kreds omkring den store, som ogsaa ved Alt, hvad der alt er anført om Overensstemmelsen mellem de ældste af Sinaakirkerne med de ældre Partier af Domkirken. De ældste Tufstenskirkers Anlæggelse i første Halvdel af 12te Aarhundrede vil der altsaa næppe være Grund til at drage i Tvivl.

Men fra hvilken Tid ere de yngste? hvorlænge er man vedbleven at indføre dette fremmede Materiale? Allerede Domkirken lærer os, at der maa være hengaaet en temmelig lang Tid, inden man hørte op dermed. Endogsaa blot det, at føre en saa overordentlig Mængde deraf paa de smaa Fartøier fra saa fjerne Egne, maatte tage Tid; men endnu mere vidner den Omstændighed om en længere Tidsperiode, at Tufstenen i hin store Kirke er bleven anvendt ligesaavel i Hvælvingerne, som umiddelbart over Granitsokkelen, ligesaavel i den vestlige Facade — om den end nu ikke længere findes udvendig, saa dog indvendig paa Muren —, hvor Portalet fremviser temmelig sene Former, som i Korbygningen. Og nu alle de mindre Kirker, til hvilke hint Materiale i samme Tidsrum er bleven indført og taget i Brug! Et Tilbageblik og samlet Overblik over Tufstenens Historie som Byggemateriale her i Egnen i dens Forhold til de indenlandske Materialer vil tjene til at give et fastere Holdepunkt for Afgjørelsen af Spørgsmaalet om, paa hvilken Tid dens Indførsel omtrent maa være ophørt.

Dens Optræden ligner her fra først af den fremmede Erobrers, der har underkastet sig Landet og nu lader dets Børn tjene og trække for sig. Idet den skaffer sig selv Anseelse som det Eneste, hvoraf Kirker kunne og maa bygges, blive de svære Rullestene i tusindvis hidbragte fra vore Agre og Skovegne for, selv skjulte dybt i Jorden, at være den Grundvold, hvorpaa Bygningen kan opføres. Dog blive de mægtigste af dem kløvede og tildannede, og efterat

de ved Stenhuggerens Kunst have modtaget Mærket paa deres Underkastelse og paa deres fremtidige Tjeneste som Bærere for de svære Mure, faa de Lov at blive tilsyne over Jorden, og bidrage derved kun endnu mere til det fremmede Materiales Forherligelse. Ogsaa i videre Omfang tager Tufstenen Granitten i sin Tjeneste baade til Støtte og til Smykke, — begge Dele dog især i Domkirken; men hvad der her fornemmelig maa lægges Vægt paa, er, at i vore ældste Kirker, i dem, hvis Sokkelprofil og anden Udsmykning stemmer med Domkirkens, der faar Granitten i Reglen ikke Lov som hugne Kvadre at hæve sig over den attisk dannede Murfod. Men alt som Tiden gaar frem, gjør vort hjemlige Materiale ligesom mere og mere sin selvstændige Berettigelse gjældende, og i Kirker, hvis Sokkelprofil og øvrige dekorerende Led have en senere Karakter, der hæve Granitkvadre sig jævnlig ligesom i Domkirkens vestlige Facade i flere Rækker over dette, f. Ex. i Reisby og Kalsund, indtil dette gaar saavidt som i Hunderup, hvor det, nu i det Mindste, maa synes tvivlsomt, om det fra først af var Granitten eller Trassen, der var fremherskende, eller som i Tjæreborg, der ganske tydeligt i hele sit Anlæg er en Granitkirke, med flad østlig Korslutning, men hvor Tufstenen dog findes brugt istedetfor Granitkvadrene paa noget mere end Halvdelen af den nordlige Sidemur af Skibet, regnet efter Længden, og omtrent i samme Forhold efter Høiden. Foroven er der dannet et Rundbueornament deraf, men ikke synderlig heldigt, da af dets to Afdelinger den ene har 7, den anden 9 smaa Rundbuer, medens ellers 5 saadanne pleie regelmæssigt at gjentage sig paa Kirkernes Skibe mellem hver 2 Lisener. Det fortjener at bemærkes, at denne Kirke, der ligesaavel synes at ligge paa Grændsen af Tufstensperioden, som den betegner Grændsen for Tufstensgebetet, har et Sokkelprofil, der slutter sig til det ved Darum og Fardrup Kirker omtalte, som en videre Udartelse deraf, idet Pudren, som der fandtes foroven, her er bleven til en Hulliste.

Men der var et andet Materiale, som Tufstenen ogsaa fra Begyndelsen af havde i sin Tjeneste, og som den rimeligt nok allerede ved sin egen Ankomst har forefundet i Brug her paa Pladsen, nemlig den brændte Mursten. Dennes tidlige Anvendelse til Mure og Taarne er for det nordlige Tydscklands Vedkommende alt nævnet; om en lignende Brug deraf hertillands i det 12te Aarhundrede, under Valdemar den Store, have vi, som bekjendt, paalidelige Efterretninger. I et saadant Øiemed kan man jo ogsaa have brugt den i Ribe, førend den i Tufstenskirkerne blev tagen til hin omtalte underordnede og skjulte Tjeneste. Medens det kan efterspores, hvorledes Granitkvadrene efterhaanden ligesom voxte op nedenfra og tilsidst fortrænge deres tidligere Behersker helt ud af Murene, saa lader en saadan successiv Omsiggriben sig ikke paa den Maade eftervise med Hensyn til Murstenen. Men ikke mindre interessant bliver den Kjendsgjerning, som her fremstiller sig for os, at vi netop ved Spandet Kirke, hvis Kor fremviser Former, der have en yngre Karakter end de, der forekomme paa alle vore andre Tufstenskirker, finde Skibet, der har alt Udseende af at være omtrent samtidigt dermed, bygget af Mursten, — den første og sidste Gang vi i hele denne Egn se disse to Materialer optræde saaledes selvstændigt ligeoverfor hinanden i en og samme Bygning.

Vi have da altsaa i Tjæreborg og Spandet Kirker to Mindesmærker fra en Tid, da Tufstenen er ifærd med at have udspillet sin Rolle her, fordi man er kommen til Erkjendelse af, at indenlandsk Materiale — paa det ene Sted Granitten, paa det andet Murstenen — kunde erstatte den. Det maa nu ligge nær fra disse Byggematerialers Historie her i Egnen at søge Underretning om, naar dette Vendepunkt kan være indtraadt. Dog bliver det her foreløbig alene Murstensbygningerne, fra hvilke vi kunne vente nogen saadan af større Betydning, eftersom Spørgsmaalet om de jydskes Granitkirkers Alder hidtil saa lidet er blevet klaret, at dette meget mere først maa bringes lidt paa det Rene

ogsaa ved Hjælp af de Oplysninger, som vore herværende Tufstenskirker i saa Henseende kunne give.

Som det alt tidligere er blevet berørt, har Meddel. ikke truffet nogen tredie Murstensbygning i Ribe selv eller dens Omegn, som kunde være at henhøre til en saa tidlig Tid som Klosterkirken i Lygum og Kirkeskibet i Spandet. I Anledning af den førstnævntes Anlæggelse i Slutningen af det 12te Aarhundrede, eller lige paa Overgangen til det følgende, finde vi udtrykkeligt Murstenen nævnet i Biskop Homers (1177 — † 1204) Brev*). Ihvorvel det jo nok er muligt, at en endnu ældre Murstenskirke alt kunde være forsvunden, saa kunde det dog paa den anden Side forekomme ganske rimeligt, at netop denne Klosterkirke har brudt Banen for dette Materiales selvstændige Anvendelse her i Egnen. For Klosterbrødres Byggeforetagender maatte jo et saadant Materiale fortrinligt egne sig, som kunde tilveiebringes paa Stedet selv; maaske er det ogsaa just denne Omstændighed, det skyldes, at et forholdsvis saa stort Antal af de ældste, mere bekjendte Murstenskirker i Nordtyskland, ere Klosterkirker. Og hvad særligt Cistercienserne angaar, da vidne deres Kirker jo noksom om, at man ved deres Opførelse ikke gik efter det almindeligst Vedtagne. Vende vi nu Tanken paa Spandet Kirke, og lægge Mærke til, at dette er det eneste Tilfælde i en vid Omkreds her omkring, hvor Murstenen er bleven benyttet til en Landsbykirkes egentlige Bygning, — udenfor Tufstensgebetet finde vi endogsaa i det stenløse Kystland stadig Granitten brugt, — saa er der, da dens hele Udsmykning netop er en saadan, som maatte synes allerbedst at passe for Overgangen fra det 12te til det 13de Aarhundrede, kunde det synes, dog altid nogen Grund til at forklare sig det herværende Forhold saaledes, at man for Skibets Vedkommende har fulgt det i hin Klosterkirke nyligt givne Exempel, medens

*) S. R. D. VIII. p. 15 — „ad fabricam ecclesiæ de lignis sive de lateribus juxta vires suas construendam —“.

man dog herinde, saa nær ved Domkirken og Tufstenens Stapelplads, har ment at burde forskaffe sig dette endnu paa den Tid i høiere Grad ansete Materiale til Koret, som Kirkens mere ærværdige Del. Dog skal her ikke lægges nogen utilbørlig Vægt paa en saadan Antagelse i og for sig alene, eller paa hvad deraf kunde udledes, at det Vidnesbyrd, vi i Spandet Kirkes Opførelse have om, at Tufstenens Tid dengang snart var omme, stod i mere umiddelbar Forbindelse med Cisterciensernes Murstenskirke. Men ikke desto mindre tyder alligevel Alt paa, at hint Vendepunkt er indtraadt nogenlunde ved den antydede Tid. Det kan nemlig ikke betvivles, at Tufstenen endnu er bleven anvendt som et Hovedmateriale i Domkirkens Bygning efter Branden 1176, ligesaavel som at Tufstenskoret i Spandet ikke godt kan være ældre end fra Slutningen af samme Aarhundrede. Derimod maa det indrømmes, at det nok lod sig tænke, at denne Korbygning var endel yngre og endog først skrev sig fra Midten af 13de Aarhundrede. Men tages der nu et billigt Hensyn til, for det Første hvor sandsynligt det i sig selv er, at man ikke meget længe vedblev at indføre hint Materiale, efterat et saadant Exempel som det i Lygum Klosterkirke var givet; dernæst til, at Tufstenens Anvendelse til Kirkebygninger ved den Tid i selve Rhinlandene blev mere og mere sjælden; og endelig dertil, at vi hverken i Domkirkens store Taarn eller i Sortebrødrenes, til St. Kathrine indviede, Kirke i Ribe, og naturligvis da heller ikke i senere Tilbygninger til Domkirken eller vore Landsbykirker finde det mindste Spor af Tufsten: saa synes Spørgsmaalet om, hvorlænge man er vedbleven at indføre denne, at maatte besvares derhen, at man er ophørt dermed i første Halvdel af 13de Aarhundrede. Mere bestemt lader Tidspunktet derfor sig vel indtil videre vanskeligt fastsætte, om end Sandsynligheden mere er for, at det maa henlægges tidligt end sent i det betegnede halve Aarhundrede.

Fra hvilken Tid skrive de jydsk Kirker sig, som ere opførte af hugne Granitkvadre? Skjønt dette Spørgsmaal oftere findes berørt og bragt paa Bane i vor Litteratur, er der med Hensyn til dets Besvarelse hidtil næsten kun fremført løse Meninger. Hvad den sagkyndige Forfatter, der først har klaret Spørgsmaalet om Tufstenens Hjemsted, i Forbindelse dermed har gjort gjældende, at hvad andet Byggemateriale, der findes i vore gamle Kirker fra den Tid, kun er indenlandsk, synes ikke engang at være blevet tilstrækkelig paaagtet af Andre, som senere have skrevet om danske Kirkebygninger. Dog, selv uanset de urimelige gamle Historier om den store Indførsel af Kvadersten og Kirkebly fra England i Knud den Stores Tider*), bliver der Uklarhed nok tilbage saavel angaaende Begyndelsen, som angaaende Ophøret af den Byggevirksomhed, hvilken vore jydsk Kirker skyldes. Det vil vel derfor heller ikke her være paa urette Sted, at sammenholde de Bidrag, som vore Tufstenskirker give os til dette Spørgsmaals Løsning, med nogle af de Vink og Kjendsgjerninger, som ogsaa ellers foreligge. Derved vil tillige hint rhinlandske Materiales Hidbringelse blive mere forklarlig, og overhovedet vore Tufstenskirkers Betydning fremtræde i et klarere Lys.

De ovenfor (S. 605) omtalte mærkelige Sökkelforhold ved Vodder Kirke, give for denne Bygning Vedkommende et ubedrageligt Vidnesbyrd om, at den af Tufsten opførte Del er yngre end det, som her er bygget af Granitkvadre. Men hvad her i dette enkelte Tilfælde fremtræder saa iøinefaldende, — godtgjøres ikke netop det Samme som almindelig Regel ved en nærmere Betragtning af samtlige

*) Altsaa: paa en Tid, da Stenkirkerne i England bevislig vare faa og i Regelen smaa, skulde man derfra have indført — ikke det der brugelige Byggemateriale, men den allersværeste, haardeste og uhaandterligste Stenart, — netop den Stenart, som man selv her hjemme havde nok af!

vore Tufstenskirker? Det er jo nemlig ligeledes allerede ovenfor tilstrækkeligt fremhævet, hvorledes Brugen af Granitkvadre i disse bestandig mere og mere tiltager, jo yngre Karakter de have. Og dog ligger et endnu mere slaaende almindeligt Vidnesbyrd i selve Udstrækningen og Beskaffenheden af det Gebet, paa hvilket her ikke findes en eneste Kirke, der fra først af og helt igjennem er bleven bygget af dette Materiale. Heraf fremgaar det nemlig aabenbart, at paa den Tid, da vore tidligere Tufstenskirker bleve byggede, vistnok henimod Midten af det 12te Aarhundrede, kan Jylland ikke allerede have været rigelig forsynet med Kvadertenskirker. Derimod tyder Alt hen paa, at det Samme gjælder her, hvad ogsaa andre Landes Mindesmærker godtgjøre som almindelig Regel, at Brudstenen, selv om den er bleven brugt saaledes som her i mere regelmæssigt tildannede Former, overhovedet er et ældre Byggemateriale end den hugne Sten. Men naar nu altsaa de af Granitkvadre byggede Kirker, tagne under Et, maa være yngre end Tufstenskirkerne, ligeledes betragtede under Et, saa kunde der dernæst blive Spørgsmaal om, hvorvidt her overhovedet er blevet bygget Kirker af det førstnævnte Materiale, førend Tufstenen saa at sige har udspillet sin Rolle. Det vil ligge nær at vente, at Besvarelsen vil komme til at lyde forskjelligt for den nærmere Omegn omkring de Gebeter, hvor det fremmede Byggemateriale findes anvendt, og for de Dele af Landet, som ligge saa fjernt derfra, at man med større Nødvendighed maatte være henvist alene til, hvad Landet selv kunde yde til et saadant Brug. Denne Forventning synes ogsaa at finde fuldkommen Stadfæstelse ved en nøiere Betragtning af Mindesmærkerne selv og ved en Sammenligning af de tilsyneladende ældste Granitkirker fra Egne af Jylland, der i den antydede Henseende maatte være forskjelligt stillede.

Kaste vi først Blikket paa de af Granitkvadre opførte Kirker, der findes i Nærheden af Ribeeegnens Tufstensgebet, da fortjene her — ifølge de lagttagelser

Meddel. hidtil har faaet Leilighed til at gjøre — to Omstændigheder særligt at paaagtes. Den første er, at ingen af disse Kirker fremviser andre eiendommelige Former i Anlæg, Udsmykning, Profileringer o. s. v., end saadanne, der lade sig udlede af, hvad der forekommer paa Domkirken eller paa de mindre Tufstenskirker; den anden er denne, at disse Former alligevel aldrig synes at findes paa nogen Granitkirke i en saadan Overensstemmelse med dem, der ere os bekendte fra Domkirken, i en saadan ublandet Renhed og Oprindelighed, som Tilfældet er med nogle af vore ældste Tufstenskirker, f. Ex. den i Jernved. Derimod forekomme i mange Granitkirker Forhold, der paa det Nøiagtigste stemme med, hvad der kan iagttages ved de senere Tufstenskirker. Saaledes er f. Ex. den dobbelte Række Sokkelstene, hver for sig med sin profilerede Overkant, Noget, som mange Granitkirker, selv af dem, der bære Præget af den forholdsvis høieste Alder, have tilfældes med den tilsyneladende alleryngste Tufstensbygning, Koret i Spandet og dettes videre Fortsættelse i Murstensskibet. Undertiden forekomme vel ogsaa her Sokkelformer, der ligne Domkirkens; men aldrig har Meddel. fundet dem paa den Maade korrekt behandlede, som i vore ældste Tufstenskirker, og aldrig uden at der tillige i samme Bygning fremtraadte Egenheder, hvorved den bestemt sondrede sig fra hine. Navnlig er en saadan Afvigelse næsten stedse synlig i Korbuens Kragbaand, der næsten altid har et temmelig sammensat, men dog tillige høist kjedeligt og karakterløst Profil, bestaaende af ensformige Gjentagelser af Rundstave og Hullister. Det Samme gjælder ogsaa om Dækpladen paa Tærningekapitælerne, hvor Søjleportaler forekomme; ja selv Søjlehovedernes Dannelse vidner ikke mindre om en yngre, undertiden endog om en meget senere Tid. Hullisten, hvormed ogsaa mange senere Tufstenskirker maa nøies som Sokkelprofil, gaar nogle Steder i Granitkirkerne over til en ganske simpel lige Afskraaning. Som et enkelt Exempel paa, hvilke Slags Former man hyppigt træffer ved Granit-

kirker, kan Tjæreborg Kirkes allerede omtalte Sokkelprofil her bringes i Erindring. Forøvrigt vil det være uforløst ved denne Leilighed at anføre Navnene paa de mange Kirker, til hvilke der i det nu Anførte er blevet sigtet; kun fortjener Hygum Kirke særligt at nævnes som Exempel paa en Granitkirke, der med sin runde Korslutning og dennes Udsmykning med Halvsoiler ganske tydeligt fremtræder som en Efterligning af den Anordning og de Former, der ere os bekendte fra vore Tufstenskirker. Men atter her er det ikke Jernveds og Vilslevs ældste og fylligere, men meget mere Fardrups og Roagers senere og mere magre Former, vi gjenkjennde*). Hvad forresten den Omstændighed angaar, at ogsaa her i Egnen de fleste Granitkirker have en lige, og ikke en halvrund Korslutning, da vidner denne Afvigelse fra Tufstenskirkerne ingenlunde imod, at disse have tjent hine som Forbilleder, eftersom de tekniske Vanskeligheder ved det mindre haandterlige Materiale tilstrækkeligt kunne forklare den. Men vel fortjener det her tillige at paaagtes, at en senere Tid overhovedet ogsaa andetsteds, hvor en saadan Grund ikke var forhaanden, lagde mindre Vægt paa hin gamle Form. Det er bekjendt, at Cistercienserne f. Ex. i de fleste Tilfælde med Forsæt opgave den, og saaledes finde vi ogsaa deres Klosterkirke i Lygum med flad østlig Slutningsmur. Muligt er et saadant Exempel blevet et velkomment Forbillede og en god Anledning til for Fremtiden ved Granitkirkernes Anlæg i Regelen at spare det betydelige og vanskelige Arbeide, som en Kvaderstens Rundbygning med den dertil hørende Halvkuppel maatte udkræve.

*) Overdelen af denne Rundbygning, ovenover Søilehovederne, er dog alt forstyrret ved Restauration, og den hele Korrunding har, uden tvivl paa Grund af Halvkuppelens Tryk, foroven løsnet sig fra den øvrige Bygning, saa at en større Restauration eller fuldstændig Ombyggelse snart vil blive fornøden. (Sammenlign de lignende Forhold, der alt ere omtalte ved et Par Tufstenskirker.)

Hvad her er anført, vil være tilstrækkeligt til at vise, at en fra Ribe Domkirke udgaaende Indvirkning er kjendelig ei blot paa de nærmest omkring den liggende Tufstenskirker, men ogsaa igjennem dem som Mellemlid paa Granitkirker, der findes her i en videre Omegn; og fremdeles vil det fremgaa deraf, at Opførelsen af disse sidste ikke falder sammen med Tufstenskirkernes, men maa være noget senere, saaledes at de ældste Granitkirker her i Egnen — saavidt Meddel.'s Iagttagelser række — først blive samtidige med de yngre Tufstenskirker. For Nordtysklands, og navnlig for Nedersachsens Vedkommende antages det for afgjort, at man først ved Midten af det 12te Aarhundrede paa enkelte Steder har begyndt at bygge Kirker af hugne Kvadre alene, istedetfor at der tidligere anvendtes brudte Sten*). Efter hvad ovenfor er fremført, synes denne Overgang til Anvendelsen af Granitkvadre som det egentlige Byggemateriale, i Ribeegnen i alt Fald ikke at kunne henføres til nogen tidligere Tid.

Som det i sig selv vilde være aldeles uantageligt, at vi her i Ribe skulde have det eneste Udgangspunkt for de jyske Stenkirkers Opførelse, saaledes vilde det heller ikke være meget sandsynligt, at man andetsteds i Jylland skulde have tøvet saalænge med at bygge Granitkirker som her i Egnen, hvor Udsigten blev holdt aaben til mulig ogsaa engang at kunne blive delagtig i hint fremmede Materiale. Mindesmærkerne selv tale ogsaa temmelig tydeligt i begge Henseender. Thi for det Første forekomme Eendommeligheder ved Granitkirker, som Meddel. har faaet Leilighed til at lære at kjende i det nordligere Jylland, hvorved nogle af dem ganske bestemt sonde sig fra de Former i Henseende til Grundplan og Udsmykning, som alene kjendes i Ribeegnen; og dernæst hvad Tiden an-

*) Se det foran anførte Sted i Zeitschrift f. christl. Archæologie und Kunst.

gaar, synes hin Del af Landet at have faaet Kirker af hugne Sten ei blot før Ribeeegnen, men ogsaa noget før den foran for Nordtyskland angivne Tidsgrændse. Tanken maa her uvilkaarligt vende sig hen paa Viborg Domkirkes mægtige Kvaderstensbygning, for hvis omtrentlige Samtidighed med Ribe Domkirke saa Meget taler. Særlig Opmærksomhed og en nøiagtig Undersøgelse fortjener dernæst Gjellerup Kirke i Hammerum Herred, hvor Indskriften over den sydlige Dør skal udsige, at Kirken er opført 1140*). Dog lader det sig nu ogsaa godtgjøre, at der nogle Steder i Jylland findes Kirker byggede af hugne Sten fra første Halvdel af det 12te Aarhundrede, saa maa det paa den anden Side ikke mindre gjøres gjældende, at Intet-somhelst af, hvad Meddel. har faaet Leilighed til at se ved nogen saadan Kirke, har tydet paa en endnu høiere Alder, og at desuden Alt, hvad Tufstenens Anvendelse i Ribeeegnen lærer os, ligesaavel som Analogien fra nærliggende Lande, hvor flere Omstændigheder bidrage til, at Mindesmærkerne lettere lade sig datere, end i Almindelighed hos os, bestemt synes at vidne imod den Antagelse, at her skulde være blevet bygget Kirker af Granitkvadre allerede i det 11te Aarhundrede.

Det er imidlertid ikke blot med Hensyn til Tidsgrændsen, fra hvilken man er begyndt, — men ligesaa meget med Hensyn til den, indtil hvilken man er vedbleven at opføre Granitkirker i Jylland, at de mere gængse Meninger trænge til Berigtigelse. Man skulde dog synes, at de jyske, af hugne Sten byggede Landsbykirkers overordentlig store Antal i Forbindelse med saadanne historiske Kjendsgjerninger, som at Domkirken i Aar-

*) Se Marmora Dan. II. p. 81. Meddel. beklager hidtil ikke at have faaet Leilighed til selv at besøge denne Kirke, men han har imidlertid erholdt saadanne Oplysninger, som gjøre det sandsynligt, at det forholder sig ganske rigtigt med denne Angivelse.

huus først i Overgangen til det 13de Aarhundrede fik sin Træbygning ombyttet med en Stenbygning, maatte have ladet Forfattere blive opmærksomme paa det Urimelige i deres Paastande, at alle disse Stenkirker paa Landet skulde skrive sig fra en endnu ældre Tid, eller at Murstenen her fra Valdemar den Stores Tid af mest skulde være traadt i Granitkvadrenes Sted. Hvad her skal meddeles for at oplyse om, hvor urigtig den Mening er, at Brugen af hugne Sten skulde nøde til Antagelsen af en saa særdeles høi Alder for de jydske Granitkirker, vedkommer ogsaa særligt denne Afhandlings Hovedgjenstand, da der ved et Par af vore Tufstenskirker har været Anledning til at omtale senere Tilbygninger eller Ombygninger, som ere blevne udførte af hugne Granitkvadre.

Det er saaledes navnlig (S. 609) blevet omtalt, at Koret ved Darum Kirke er bygget af hugne Sten, medens Skibet er af Tufsten. Meddel. har Grund til at antage hele denne Korbygning for en senere, ved Slutningen af Middelalderen og samtidigt med Indhælvningen foretagen Ombygning af et oprindeligt Tufstenskor; men sikkert nok bliver det i ethvert Tilfælde, at dets østligste Halvdel er en senere Tilføielse, og det af Granitkvadre. Beviset herfor er allerede forhen angivet. Dog dette er langt fra et enestaaende Vidnesbyrd om dette Materiales Anvendelse i en sildig Tid. Her vil Meddel. nu ikke lægge saa megen Vægt paa lignende Udvidelser af og Tilbygninger til Granitkirker, udførte i det Mindste for største Delen af samme Materiale, hvilke han har bemærket nordligere i Jylland, men om hvis nærmere Omstændigheder han nu ikke har nøiagtige Optegnelser ved Haanden, — eller paa den Anvendelse, som er bleven gjort af de hugne Sten i Hunderup Kirke og tildels (navnlig i Koret) i Sneum Kirke, paa hvilke Steder den tykke Overkalkning sammen med andre ugunstige Omstændigheder have været til Hinder for tydeligt at skjælne det Oprindelige fra senere Tilsætninger. Paa Kalslund

Kirke viser det sig derimod tydeligt, at Granitkvadre ikke blot ere blevne brugte ved Kirkens Anlæggelse, men ogsaa i et ikke saa lille Omfang baade udvendigt og indvendigt ved senere Restaurationer. Tillukningen af Korets sydlige Indgang er saaledes ikke blot her, som saa ofte, foretagen med hugne Sten, men den er sat i Forbindelse med en større Restauration af Muren ved samme Materiale, saaledes at endnu kun Dørens Overdel viser, hvor denne har været. — Hvad vore Landsbykirkers Taarne, Vaabenhuse og Sakristier angaar, da lader det sig ikke nægte, at de i det Hele taget vidne om Murstenens Overvægt over Granitkvadrene i de Tider, da de bleve opførte, — mest i Løbet af 15de og 16de Aarhundrede. Men alligevel forekomme disse sidstes Brug hyppigt i dem i en langt større Udstrækning, end der lader sig forklare af, at man har benyttet det Materiale, man vandt ved at bryde Hul paa Kirkens gamle Mur; og, for at nævne et bestemt Exempel, og det fra en sildig Tid, i Sønder Omme i Nørvangs Herred, er det 1622 opførte*) Kirketaarn, ifølge erholdt paalidelig Meddelelse, næsten til en Høide, der er i Flugt med Rygningen af Kirketaget, blevet opbygget af hugne Sten. — Tidligt i samme Aarhundrede skal ogsaa den mærkelige af Granitkvadre opførte og med Hvælvinger forsynede Gaard i S. Skads, Tønder Amt, være bygget. — Men endnu den Dag idag er Benyttelsen af den hugne Granit saa lidet ophørt, at der f. Ex. ved den før omtalte Restauration af Brøns Kirke blev dannet et Søjleportal af dette Materiale, hvilket rigtignok viser det fuldstændige Forfald af Sands og Smag, men tillige vidner om, at Haandfærdigheden i at behandle den haarde Stenart er bevaret her paa Landet. De fire 3 Alen høie Søjler ere hver af en eneste Sten; men saadanne Hoved- og Fodstykker vilde

*) H. Hofman: Foundationer Tome IV. S. 729. Man vil endnu paavise det Sted i Sognet, hvorfra disse Stene dengang bleve hentede.

vore Stenhuggere for 6—700 Aar siden rigtignok ikke have sat paa deres Søiler! Værst er det dog at se den dobbelte Bue, som bæres af disse Søiler. Den er hverken rund eller spids, men omtrent som den spidse Ende af et Æg. Og her kunde af det samme Materiale, omtrent med den samme Bekostning og det samme Arbeide være fremkommet noget særdeles Smukt og Smagfuldt! — Som et andet Exempel paa den fortsatte Anvendelse af Kvaderstenen til saadanne Bygninger, fortjener det endnu at anføres, at man fortiden er betænkt paa ved en Kirke et Par Mile fra Ribe at udvide Koret og at opføre Forlængelsen af Granitkvadre ligesom den øvrige gamle Bygning.

De Kjendsgjerninger, som her ere anførte, ville meget let kunne forøges med andre ligesaa, eller maaske endnu mere betydningsfulde; men allerede disse ville være tilstrækkelige til at vise, hvorledes det staar til med den ene af de Forudsætninger, til hvilken man har støttet Meningen om alle de jyske Granitkirkers særdeles høie Ælde. Den anden Grund, man anfører herfor, er, hvad der efter den nyere Sprogbrug kaldes den »romanske« (i England den »normanniske«) Karakter i de arkitektoniske og billedlige Former. Det skal nu ikke i mindste Maade benægtes, at saadanne afgjort romanske Former forekomme meget hyppigt i begge Henseender, ligesaa lidt som at vi virkelig have Granitkirker fra den Tidsalder, da denne Stil endnu herskede baade i Tydskland og i England. Men de Forskere, som have fundet en saa særdeles stor Lighed og Overensstemmelse mellem samtlige Granitkirker, maa enten ikke have set mange af dem, eller ikke set nøie til, — hvad der allerede vil fremgaa af det, som foran er meddelt om Granitkirker i Ribeegnen og nordligere i Jylland. De synes dernæst altfor meget at have overset, hvor lidet det gaar an i nærværende Tilfælde at drage nogen videre Slutning fra Mindesmærkernes Karakter i de Lande og Egne, hvor Konstudviklingen selv foregik, og hvor den

blandt Andet blev begunstiget ved Anvendelsen af et fortrinlig skikket og villigt Materiale. Man forsøge kun at sætte sig tilbage i Livet og Tankegangen, saaledes som begge maatte være i Middelalderen hos Landbefolkningen paa den jyske Halvø, og man vil da vistnok ikke mere undre sig over, at paa de samme Tider, da selv de mindre Kirker i hine Lande bleve byggede med store spidsbuede Vinduer og øvrig tilsvarende Prydelse, saaledes som nærliggende Kathedraler og Stiftskirker alt havde faaet, saa vedbleve de jyske Stenhuggere at behandle og opbygge den haarde Granit, saaledes omtrent som de havde lært det af deres Fædre, og som Ærbødigheden for de ældre Gudshuse foreskrev det. De kunde mulig forsøge paa at overgaa dem ved at gjentage Hullister og Rundstave nogle flere Gange, ved at anbringe nogle nye Zirater o. s. v., men det haarde Stof og de trange Forhold maatte nok lære dem at holde deres Fantasi i Tømme, — om den ellers overhovedet havde faaet Leilighed til at blive vækket i den antydede Retning —, og ikke at indlade sig paa Gothikens Vidtløftigheder, hvilken Bygningsmaade jo selv i vore Kjøbstæders Murstenskirker kun i ganske enkelte Tilfælde kom til at træde noget mærkeligere frem.

Som Resultat af Alt, hvad her er blevet fremsat, synes altsaa Spørgsmaalet om Tidsalderen for de jyske af huggen Granit opførte Landsbykirker at maatte besvares omtrent saaledes, at endel af dem vel skrive sig fra det 12te Aarhundrede, og at nogle af de ældste endog maa være byggede i dettes første Halvdel, men at deres overveiende Flertal dog især turde hidrøre fra de to følgende Aarhundreder. Uagtet Murstenen i det 15de Aarhundrede maa være kommen til at spille en betydelig Rolle ogsaa paa Landet her paa Halvøen, har dens Brug dog ikke været saa udelukkende, at denne Omstændighed alene skulde være til Hinder for at antage, at en og anden Granitkirke ogsaa kan være bleven opført i dette Aarhundrede, og selv endog,

hvis andre Forhold skulde tale derfor, i en endnu senere Tid*).

Om nu ogsaa de hidtil omtalte jydsk Kirker, hvad enten de ere opførte af Tufsten, Mursten eller huggen Granit ikke kunne være ældre end det 12te Aarhundrede, saa er dermed dog ingenlunde Muligheden benægtet af, at Jylland kan have haft Stenkirker allerede i det 11te Aarhundrede, og at ogsaa saadanne i deres Helhed eller delvis kunne være blevne bevarede indtil vore Dage. Muligt kunde det vise sig, at andre Egne af Sønderjylland havde saa gamle Tufstenskirker; — muligt, at der i de Dele af Nørrejylland, hvor Ahlen, Kridtstenen eller anden Slags indenlandsk Brudsten er bleven anvendt, kunde findes Stenkirker, der skrive sig fra saa tidlige Dage. Dog derom skal her ikke tales. Hellere ville vi fæste Opmærksomheden paa den Mulighed, at der iblandt de af raa Kampesten opførte Kirker, som jævnligen findes rundt om i Landet, og hvoraf nogle ogsaa forekomme i Ribeegnen, lige paa Grændsen af Tufstensgebetet, maaske kunde være nogle af en saa høi Alder. Hvo der blot er fortrolig med denne Egns tidligere omtalte Kirker, vil, naar han træder ind i den, af det sidstnævnte Materiale byggede, lille Kirke i Øster Hjørtning, der ligger halvtredie Mil nordøstlig for Ribe, vanskeligt kunne værges sig for det Indtryk, at det ikke blot er fattigere Vilkaar, som her aabenbare sig, men at det ogsaa er en ældre Tidsalders Røst, der taler til ham

*) Hermed kan sammenlignes de Ord af Nic. Helvader, som anføres i Terpager: *Ripæ Cimbricæ* p. 76; samt Estrup: Tygestrup, som det var, og som det er, Saml. Skr. II. S. 291, tilligemed det der citerede Udsagn af Olaus Petri (*Fant S. R. Suec. I., 2, 249*) om den successive og for største Delen sene Opførelse af Stenkirker i Sverrig.

igjennem hvad han her ser. Forbindelsen mellem Skib og Kor er her tilveiebragt ved en Døraabning, som ikke er høiere end netop tilstrækkelig til, at en velvoxen Mand kan gaa derigjennem uden at bukke sig. Dens hele Høide er nemlig kun 3 Alen, dens Brede kun $2\frac{1}{4}$ Alen. Kragbaand under Bueslagets Begyndelse findes her slet ikke. De tvende 2 Alen høie, lodrette Sidemure træde kun et Par Tommer tilbage foroven, og herfra udgaar da Rundbuen, der danner Gjennemgangens Overdel. Og saa ses dernæst inde i Koret selv, der er sluttet med en flad Mur imod Øst, Sporet af et gammelt lille tilmuret Vindue paa den nordlige Side, hvis underste Del kun er $2\frac{1}{2}$ Alen over Gulvet. Det har Udseende af, at dette Kor er blevet forhøiet i en senere Tid; i Skibet sidde ogsaa de smaa gamle Vinduer, der endnu ere bevarede i deres oprindelige Tilstand, betydeligt høiere oppe. De ere dannede uregelmæssigt, uden Hjælp af huggen Sten, og kun faa Tommer brede. Udvendig findes lidt huggen Granit i Hjørnerne, samt en Række langshen under Bygningen; men denne Murfod har dog ikke nogen profileret, eller endogsaa kun afskraanet Overkant, saaledes som alle denne Egns Tufstens og Kvaderstens Kirker fremvise.

Skulde det vel være rimeligt, at man kunde bygge saa ubehjælpsomt, og vilde gjøre det saa tarveligt paa en Tid, da der i Nærheden baade viste sig Forstand paa og Sands for at behandle og benytte Materialet ganske anderledes? skulde det ikke synes, som om vi her, i det Mindste i Korets Underdel og dets Udgang til Langhuset, havde Dele af en ældgammel Kirke, hidrørende fra en Tid før Domkirkens og denne Egns ældste Tufstenskirkers Opførelse, og maaske fra det 11te Aarhundrede? Muligheden og selv nogen Sandsynlighed derfor lader sig vel ikke benægte; men paa den anden Side tør det dog ikke overses, at der i Nærheden af denne findes andre Kirker, byggede i det Mindste for en stor Del af samme Materiale, saaledes den nær sydlig derfor beliggende Kirke i Rødding, iligemaade den

kun en Milsvei imod Nord fjernede Folding Kirke, og at disse ved flere Egenheder fremtræde som Mellemed imellem de Former og Forhold, vi finde i Hjerting Kirke, og dem, som ellers i Almindelighed forekomme her i Egnen. I den førstnævnte af disse to Kirker er Korbuen f. Ex. dannet ganske paa den nys beskrevne Maade, men den er tillige betydeligt større, end vi der fandt den; Folding Kirke har endogsaa halvrund Korslutning og nærmer sig blandt Andet derved end mere til Tufstenskirkernes Form. Saadanne Omstændigheder kunde synes at hentyde paa, at det Særegne ved disse Kirkers Materiale, Former og øvrige Forhold her snarere maatte være at betragte som noget Eendommeligt for et vist Strøg af Landet, hvor man ogsaa senere maatte vedblive at bygge saaledes »efter fattig Leilighed«, end som Særkjende for en Tid, da noget Bedre overhovedet ikke skulde være kjendt i Omegnen. Hertil kommer endnu, at der indenfor hele den Omkreds, som betegner Tufstenskirkernes herværende Gebet, intet Spor findes tilbage af nogen saadan gammel Kirke. Medens man andetsteds har Exempel paa, at Partier af deslige gamle Bygninger ere bibeholdte og benyttede, naar man i en senere Tid vilde have en Kirke, som var større og fremviste ædlere Materiale og Former, saa findes intet Saadant i nogen af vore Tufstenskirker.

Det Visse ved Sagen med Hensyn til den Slags Kirker i Ribeegnen, hvilke vi her særligt have for Øie, bliver vistnok alene det, at de staa udenfor Rækken af de Mindesmærker, paa hvilke en fra Domkirkens Bygning udgaaet Indvirkning lader sig efterspore. Om dette nu end for enkelte af dem, eller for visse Partier deraf kan skrive sig som Nødvendighed fra deres særdeles høie Alder, saa vilde det ikke desto mindre være aldeles vilkaarligt, om man henførte alle den Slags Kirker til en saa tidlig Tid. Ingen vil dog ved Bygninger af saa raat Materiale tænke paa at finde nogenslags eiendommelig Stil udpræget, og da allermindst den gothiske; her kan da alene blive Spørgsmaal

om, hvorvidt saadant Materiale overhovedet blev anvendt senere i Middelalderen, og særligt til kirkelige Bygninger. Men en saadan sen Anvendelse deraf lader sig nu sikkert nok godtgjøre. Ikke alene er saadant Murværk saa almindeligt benyttet indvendigt i Kirker, der ere byggede af hugne Sten, hvilket lettest kan ses i Gavlmurene ovenover Loftet; men selv i senere Udvidelser af Kvaderstenskirkker og i Klokketaarne, der først i sildigere Tid ere fœiede til saadanne, kan den raa Kampesten oftere iagttages som det egentlige Byggemateriale*).

IV. Bemærkninger om de senere Tilbygninger ved Tufstenskirkene.

Hvor Taarn, Vaabenhus og Sakristi forekomme ved vore Kirker, ere de, i alt Fald i de fleste Tilfælde, saaledes som alt tidligere er blevet antydnet, og som det overhovedet vil være almindeligst ved vore Landsbykirker, Murstensbygninger fra Slutningen af Middelalderen. Ofte have de en eller et Par Rækker huggen Granit forneden, men kun meget sjældent — saaledes som under Taarnet i Vester Vedsted — fortløbende Sokkelstene, der fremvise en noget profileret Overkant. Sakristiet har efter almindeligst fulgt kirkelig Vedtægt sin Plads ved den nordlige Side af Koret, — ligeoverfor paa Sydsiden var jo Præstens Indgangsdør. Dets meget usædvanlige Form og Beliggenhed ved Vodder Kirke er alt blevet omtalt (S. 606). Vaabenhuset blev, som alt berørt, snart bygget foran Langhusets

*) Saaledes er f. Ex. Koret i Bjernede Kirke i Sjælland, der blev bygget i anden Halvdel af 12te Aarhundrede af Granitkvadre, i en senere Tid blevet udvidet med Anvendelse af saadant Murværk. Se I. B. Sorterup: Bjernede Kirke ved Sorø, i *Annaler f. nord. Oldkyndigh.* 1840—41, S. 106 f. — Som Exempel paa et Kirke-taarn, hvor det er blevet brugt, kan anføres Taarnet ved Fjaltring Kirke, nærved Bovbjerg, hvor navnlig den nordlige Side næsten alene fremviser dette Materiale.

sydlige, snart foran dets nordlige Indgang. Det har stundom, som det vil ses paa Tegningen af Roager Kirke, faaet en Skorsten, hvilken da fører op fra en Smelteovn, som benyttes ved Istandsættelser af Kirkens Blytag.

Tre af vore Kirker synes bestandig at have været »kullede«, eller taarnløse, nemlig Hvidding, Hjortlund og Kalslund; men blandt disse maa nu ogsaa Fardrup Kirke nævnes, da dens Taarn 1835 blev nedbrudt, uden at noget andet kom i dets Sted. Dette nu forsvundne Kirketaarn havde sin Plads paa Langhusets sydlige Side, saaledes at dets nederste Del tillige tjente som Forstue eller Vaabenhus foran Kirkens Indgangsør. Skjønt en saadan Afvigelse fra den almindelige Regel, at Taarnet ved mindre Kirker er blevet sat foran Vestsiden, er noget usædvanlig, haves der dog ogsaa hertillands adskillige Exempler derpaa, og et saadant forekommer endnu engang i vor Gruppe ved den nærliggende Kirke i Vilslev. Her er det rigtignok bygget lige paa den modsatte Kant af Kirken, nemlig paa den nordlige Side af Koret, saaledes at man ved dets Opførelse tillige fik et Sakristi. Maaske er det alene de praktiske Hensyn, det skyldes, at Taarnene ved disse to Kirker have faaet deres Plads saaledes, at man her ved en Bygning opnaaede det Samme, som andetsteds ved to; men Noget har dog altid den Antagelse for sig, at der paa sidstnævnte Sted har foresvævet den Tanke, at Taarnet rettest havde sin Plads mod den Side af Kirken, hvor Menigheden boede, som den skulde vække op og kalde paa. Vestlig for Kirken ud imod Havet kunde der jo ikke bo Mange, og tæt Syd forbi Kirkegaarden løber Kongeaaen, Grændseskjættet imellem Nørre- og Sønderjylland. — Paa Landet hører man endnu den samme naive Forklaring for disse Taarnes usædvanligere Plads, som »Danske Atlas« angiver, at de ere opførte saaledes »til Tegn paa«, at disse to Kirker vare de yderste mod Syd og Nord i de to Provindser.

Hvad angaar Formen for Taarnene ved vore Tufstenskirker, da er denne ved alle dem, som ligge Nord for Kongeaaen, kun lidet mærkelig, eftersom de foroven ende i et almindeligt Saddeltag uden Aftrapning eller videre Udsmykning, eller endogsaa have maattet nøies med et simpelt, temmelig lavt Pyramidetag, af beklædt Tømmerværk. Et andet og skønnere Udseende frembyde de, naar vi komme Syd for Kongeaaen. Formen af de »tørning-lehnske Kirketaarne« viser Tegningen af Roager Kirke; de kunne nemlig med Rette kaldes saaledes, da de ligesaa hyppigt forekomme i Tørninglehn og nogle Steder i de mod Syd dertil grændsende nørrejydske Enklaver, som de hertillands ere usædvanlige udenfor dette Gebet. Uagtet disse Taarne saa afgjort bære Gothikens Præg, idet de minde om Formen af de i denne Stil sædvanlige smaa Spidstaarne (»Fialer«), i hvilke Murstiverne foroven løbe ud, forstyrre de dog ingenlunde Indtrykket af den egentlige Kirkebygnings romanske Karakter, men bidrage meget mere Deres til, i Forbindelse med denne selv, med Vaabenhus og Sakristi, hvor saadanne endnu findes, at frembringe Grupperinger, som ofte ere af ikke ringe malerisk Virkning.

Det lader sig nu vel næppe bestemt angive, hvad der har foranlediget, at netop denne Landsdel har faaet Kirketaarne af denne Form. Men det fortjener dog Opmærksomhed, at Domkirkens store Taarn, indtil dets Overdel styrtede ned 1594, havde fire saadanne Gavle, som vi se paa disse mindre. Maaske har da engang der en lignende Pyramide, som den vi her se, hævet sig over disse; maaske har Opførelsen af en saadan været tilsigtet, uden at den nogensinde er bleven iværksat. Usandsynligt bliver det dog i alt Fald ikke, at Domkirken ogsaa kan have givet Forbilledet for denne Bygningsform her paa Egnen. I Tydskland forekommer den hyppigt, og man benævner der den Slags Bedækning af et Kirketaarn et »Teltdag« (»Zeltdach«).

Flere Omstændigheder synes at hentyde paa, at denne Egn's Kirketaarne af den her omhandlede Form skrive sig fra Tiden temmelig kort før Reformationen. Det er allerede tidligere blevet omtalt, at Sem Kirkes Vestgavl er blevet ombygget sent i Middelalderen, og da paa en saadan Maade prydet med fem lancetformede Murblindinger, at det maa anses for sikkert nok, at man, da den blev gjenopført, endnu ikke havde taget den Bestemmelse, at et Taarn skulde opføres foran samme. Men alligevel har Taarnet, saaledes som det nu staar der, Murværk i gamle, middelalderlige Skifter at fremvise, Noget, der ligeledes gjælder om alle de øvrige af denne Slags Taarne, hvor ikke senere Restaurationer kunne spores. — Om et Taarn af denne samme Form, nemlig det ved Granitkirken i Skjærbæk, haves den værdifulde Efterretning, at en Sten, som var indmuret deri, havde følgende Indskrift: »Completum est istud ædificium sub anno MDIX« (»denne Bygning er fuldført i Aaret 1509«)*). Desværre findes denne Sten der nu ikke mere; men der er dog ingen Grund til at drage Rigtigheden af en saadan Angivelse i Tvivl, saameget mindre som endnu flere Omstændigheder kunde synes at tale for, at disse Kirketaarne, der indbyrdes have en saa overordentlig stor Overensstemmelse, skrive sig omtrent fra den Tid. Det turde saaledes i Forbindelse med det Anførte være værdt at lægge Mærke til, at medens Meddel. i Ribegnen ofte er truffen paa Kirkeklokker med Aarstalsangivelse fra det 15de Aarhundrede, og det baade ved Kirker nordlig for Kongeaaen, og ved nogle af de faa tørningelehnske Kirker, der enten mangle Taarn, eller hvor et saadant blot har et simpelt Saddeltag, saa har han hidtil ikke i noget som helst Kirketaarn af denne mere udmærkede Form fundet nogen Klokke, som havde et ældre Aarstal end 1512, i hvilket Aar Kirken i Gram fik sin nuværende

*) Danske Atlas VII. S. 190.

Klokke. — Et andet Forhold, der ogsaa maa synes at tyde paa en yngre Alder for disse tørninglehnske Kirketaarne end den, som de have, der ligge Nord for Kongeaaen, er, at man i de nørrejydske Tufstenskirker i Regelen ikke har taget i Betænkning at bygge Taarnets østlige Mur umiddelbart ovenpaa Kirkens gamle Tufstens Gavlmur, men derimod i de førstnævnte har fundet det nødvendigt at opføre en Mur paa en eller endog halvanden brændt Sten foran den gamle Tufstensmur, for at Taarnets Østmur kunde have en sikker Underdel. Det er i disse Taarne derfor kun i Nischer, som ere blevne holdte aabne for at spare paa Murstenen, at man bliver istand til at se noget af det oprindelige Materiale i Kirkens gamle Vestgavl.

To af vore tørninglehnske Tufstenskirker, nemlig Kirkerne i Høierup og Reisby have nu vel ikke mere de fire Gavle paa deres Taarne; men flere forhaandenværende Omstændigheder tyde dog paa, at de ligesom alle de øvrige i tidligere Tid have haft denne Prydelse, og først ved Restaurationer i nyere Tid have mistet den. — Foruden sit Taarn har den store Kirke i Brøns endnu det lille Spir over Koret; men den gamle Messeklokke findes nu ikke længere deri. Ogsaa Darum Kirke havde, ifølge Sognepræstens Indberetning, endnu 1768 et saadant lille Spir, og deri fandtes endnu dengang 2 smaa Klokker*).

*) I Forbindelse hermed fortjener det at nævnes, at flere af vore Kirker endnu have 1 eller 2 smaa Klokker hængende inde i Koret; dog ere de i de senere Aar nogle Steder nedtagne eller flyttede andetsteds hen i Kirken. Disse i vore liturgiske Skrifter og ogsaa ellers, f. Ex. i Biskop Jakob Madsens Visitatsbog, noksom omtalte „små Klokker“ findes saaledes i Sem (2), Roager, Spandet, Vodder; tidligere ogsaa i Vilslev, og desuden i den tørninglehnske Granitkirke i Agerskov (2). Deres oprindelige Bestemmelse var at bruges ved Forvandlingen (derfor paa Tydsk: „Wandelglocke“) i den katholske Messe. Deres Brug ved Nadveren bibeholdtes tildels efter Reformationen. Kirkeordinantsen siger i Stykket om Messen: „— — — maa hand bequæmmelige

Endnu maa med nogle Ord omtales den Skjæbne, som i vore Dage saa hyppigt rammer vore Landsbykirkers mindre Tilbygninger, Sakristi og Vaabenhus*), at de nemlig nedbrydes som overflødige. Denne Fremgangsmaade blev ogsaa bragt i Anvendelse ved den meromtalte Restauration af Brøns Kirke, og dette Exempel har siden fundet Efterligning i Hvidding og maaske endnu andre Steder. Der kunde herved for det Første overhovedet være Grund til at spørge, om det vel er saa ganske rigtigt mod Eftertiden, at vi i vore Dage tilintetgjøre, hvad Fortiden har overgivet os, fordi Saadant under vore nærværende Forhold eller

opløfte og lade vnder dis ringe met Klocken, som sed er, om Tjeneren saa tyckis.“ — Af Visitatsbogen synes at fremgaa, at denne Anvendelse af dem ikke var hyppig længere ved Aarhundredets Slutning; imidlertid har dog den lille Klokke i Vødder Kirke, den eneste, hvorpaa Meddel. har fundet Indskrift, Aarstallet 1582. Derimod foreskriver Rituallet 1685 S. 18 en ganske anden Brug af disse smaa Klokker, hvilken tillige omtales som sædvanlig, nemlig til at ringe „udi (o: til) Prædike-stolen“ med. — I nogle af de nærværende Kirker ere de for ikke saa mange Aar siden blevne benyttede til dermed at ringe Kirkegængerne ind, umiddelbart før end Degnen begyndte at læse i Kordøren.

*) For dette kjender Almuesproget her paa Egnen intet andet Navn end „æ Skrevts“; se ogsaa Jakob Madsens Visitatsbog, udg. af Crone, S. 178 „lidet Stenger Skriftis“. At Betydningen af dette Ord er: Skriftehus, derom tvivler Ingen. Men Molbechs Dialekt-Lexicon feiler ganske vist ved den i sig selv usandsynlige Forklaring, som det angiver for Oprindelsen til denne Benævnelse. Meddel. har mange forskellige Steder forhørt sig derom, men intetsteds fundet Bestyrkelse for den. — Derimod ligger det nær nok at udlede dette Navn for denne lille Forstue deraf, at de, som vare belagte med Kirkens Band, her „stode Skrifte“, idet de ifølge Rituallet S. 286, „nederst indenfor den største Kirkedør, om det er i Kjøbstæderne, og paa Sognestævne, om det er paa Landet“, maatte anraabe Præsten og Menigheden om Medynk, Forladelse og Forbøn. — De skulde ikke derfra „anhøre Prædiken“, som Vidensk. Selskabs d. Ordbog angiver; thi dertil anvistes dem „en særdelis Stæd for sig selv nedre i Kirken“, ifølge Rituallet S. 279—80.

efter vor eiendommelige Smag kunde synes overflødigt. Kan der nu end tilveiebringes en god Forstue under Taarnet, naar Indgangen henlægges ind igjennem dette, vilde det saa dog ikke være nyttigt, endog for vore Forhold, at bibeholde Vaabenhuset som Materialhus? og kan der end skaffes Plads for Præsten, saalænge han ikke fungerer, og for et og andet Tilbehør i selve Koret, mon saa Eftertiden vil finde ligesaameget Behag som vor Tid i de Skabe og Aflukker, hvormed man i det Mindste paa mange Steder har maattet belemre dette i den Anledning? — Men det hedder dernæst, at de nedbrydes, »fordi de ere bekostelige at vedligeholde«. Dermed er Berettigelsen jo ikke given! Imidlertid fortjener det her at bringes i Erindring, hvilke bitre Erfaringer man oftere har maattet gjøre, naar man med langt større Bekostning har været nødt til at hjælpe paa den Skade, som er bleven tilføiet Kirker ved Nedbrydelsen af saadanne mindre Tilbygninger, der i Aarhundreder have været forbundne med og til Støtte for dem. Dette Hensyn tør, som det let vil indsees, allermindst lades ude af Betragtningen, naar der ved vore Tufstenskirker bliver Tale om, hvorvidt det skulde være rigtigt at fjerne disse gamle Sidebygninger fra Mure, der nok kunne behøve, hvad Støtte og Bedækning de udenfra kunne faa. — Undertiden kan man endnu høre den Grund anføres for Nedbrydelsen af Sakristi og Vaabenhus, at de jo ere senere Tilbygninger, og at det netop viser rigtig Sands for Kirken selv, at fjerne saadanne. Her skal det nu ingenlunde benægtes, at der kan gives Tilfælde, i hvilke en saadan Bortskaffelse baade vilde være berettiget og fortjenstlig, naar nemlig deslige Tilbygninger ikke paa nogen Maade gavtede Hovedbygningen, men kun ved deres egne raa eller smagløse Former tildækkede dennes ældre og ædlere Partier. Men hvor vandalisk vilde ikke den Grund-sætning være, ifølge hvilken Alt skulde bort ved gamle Bygninger, hvad der ikke var oprindeligt! Det vilde jo saa her ikke engang være rigtigt at beholde Taarnene, som

jo ogsaa ere senere Tilbygninger! Det behøves vel næppe her at henpege paa, hvor aldeles modsat Middelalderens Tankegang en saadan Betragtningssmaaade vilde være, eller at minde om, hvorledes det overhovedet vilde komme til at se ud med de fleste og ypperste Mindesmærker, hin Tid har efterladt os, om den blev bragt i Anvendelse. Vi ville hellere holde os til den Sag, som her særligt er Tale om, og spørge, om det ikke — ganske bortset fra Spørgsmaalene om Berettigelsen og Hensigtsmæssigheden — allerede vil være mere velgjørende for Øiet, at have Kirken omgivet af saadanne nette, stundom meget zirlige Smaabygninger, end at se den ligge saa bar og blottet, som den ellers sædvanlig maa i denne træløse Egn, — maaske endog med de slet dultede Spor af Nedbrydelsen? Og mon det ikke tillige for den Del af Beboerne, hvis Sands er mest aaben og mindst hildet af halvt forstaaede eller misforstaaede Theorier, vil være kjærest at se deres Kirke bevaret i det Hele saaledes, som den stod for dem i deres Barndomsdage, — saaledes som den var, da deres Fædre og Forfædre søgte hen til den, — saaledes endelig, at den ikke blot ved sin egentlige Bygning minder om hine fjerne Dage, da denne blev opført, men ogsaa ved Enkeltheder om den lange mellemliggende Tids veksellende Forhold og om de ofte vistnok mindre fuldkomne, men tillige mere barnlige Former for Gudsdyrkelsen hos de henfarne Slægter?